

સન્નમાં પ્રહ્લાચર્ય

અથવા

સંયોગે વિયોગ

નાટિકા મધ્યયુગની

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

ગાંધી કાગળશિપ નિગમ

અનુક્રમાંક ૧૪૪૦૮ ગાંધી

પુસ્તકનું નામ લગ્નમાર્ગ અભ્યાસ

વિષય ૮ - : ૨

સુત્રમાં પ્રહસ્યર્થ અથવા સંયોગે વિયોગ નાટિકા

મધ્યયુગની

કર્તા—બલવન્તરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર

ચોપડી અને નાટક લેખે સ્વામિત્વનાં રક્ષણ માટે નોંધાવી છે
૧૯૨૮ રૂ. ૦—૬—૦ પ્રત ૧૦૦૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય-રાયખડ, અમદાવાદ.

મુદ્રક : રા. રા. ગજનન વિશ્વનાથ પાઠક.

પ્રકાશન : કર્તા માટે એ જ સ્થળે.

નિ વે દ ન.

આપણાં નાટકો રંગભૂમિ અને ધંધાદારી નટો વિશે એક શીઘ્ર કવિનું જોડકણું ટુંકાં વેણ કહી નાખે છે, પણ એ સર્વમાંથી અપવાદોને બાદ ગણિયે તો મોટા ભાગ વિશે એ જોડકણાંમાંની ટીકા વાસ્તવિક લાગે છે.

એ ભાટ ભવાયા ભાંડ,
એ હોય ચોથી જ્યાં રાંડ,
ત્યાં રખે, ભાઘ, પગ માંડ,
એ ર સ નહીં, અ પ ર સ દાંડ !

દાડ અપરસની ગુલામ બનેલી ગુજરાતી રંગભૂમિને છોડવવા સર્જક પ્રતિભા હાયકે હાયકે પ્રવર્તી છે. પણ એ પ્રયત્નોમાંથી, ખેત્રણ પારસી નટચમૂઓની સેવાને અત્રગ રાખતાં, ચાર જ કંઈકે જશ મેળવી શકેલા તવારીખને પાને નોઘાયા છે: સ્વ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ, વાઘજી આશારામ, અને ડાહ્યાભાઈ ઘોળશાના પ્રયત્ન, અને આ નાટિકા અર્પણ થાય છે તે રા. રા. ભાઈ મૂલશંકર દરિનંદ મૂળાણીનો પ્રયત્ન. એ ચાર વ્યવહારુ નાટ્યકારો નાટકો લખીને જ ખેસી ન રહેતાં, જે ધંધાદારી નટનટી મળી આવ્યાં તેમને અપરસ છંડાવી રસના સંસ્કારી અભિનયને માટે બનતી તાલીમ આપવાની વિકટ મગજમારી પણ એમણે ઉઠાવેલી. જય પણ દરેકે પોતાની આવી તાલીમ આપવાની શક્તિ પ્રમાણે જ મેળવેલો.

નાટ્યકૃતિ સર્જવાની અને નટોને કેળવવાની એ બે શક્તિઓ બહુ જુદી જુદી છે. + બંને એકઠી જવલ્લે જ હોય. પણ જે રસિક

+ નાટકોની ફોટો માટે આ બે ઉપરાંત ત્રણ બીજી શક્તિઓ પણ જોઈએ: નટચમૂ જમાવવાની અને કબજે રાખવાની; ધંધા નફો આપ્યા કરે એ પ્રમાણે બધી વેતરણ કરવાની; અને પડદા રાચરચીલું વસ્ત્રાભૂષણ આદિ

કલાગુરુ પોતાના કે પ્રાચીન નાટકના અભિનયમાં નટોને કેળવી શકે, તે બીજાં અર્વાચીન નાટકો માટે પણ તેમને કેળવી શકે. ધંધાદારી મંડળીઓએ સારા કલાગુરુઓ રાખવા જ જોઈએ.

કેળવણી લેતાં કિશોર કિશોરીઓને નાટ્યકલા આકર્ષે એ કુદરતી છે; ધનાઢ્યવર્ગમાંથી રસિક કિશોરકિશોરીઓ અને યુવકયુવતીઓને પણ આકર્ષે એ કુદરતી છે. એવાં શૌખીન નટનટીઓ પોતાના શુદ્ધ ઉચ્ચવાતાવરણ અને સંસ્કારોને લીધે હાલનાં ધંધાદારી (professional) નટનટીઓને ક્યાંય ઢાંકી દે, અને પ્રજાની નાટકો તર્ફ કુદરતી અભિરુચિને ઉમઠા વલણ પણ આપી શકે. આવા પ્રયત્નો ગુજરાતમાં આરંભાયા છે એથી દરેક નાટ્યકલાભક્તને ધણો આનંદ થાય છે. પરંતુ શૌખથી બનતાં અવેતન (amateur) નટનટીએ જાણવું જોઈએ કે શૌખ અને ઉત્સાહ માત્ર ખસ નથી. ધંધાદારીઓ પોતાની કલા મેળવવા અને પાકી કરવા પાછળ જે સખ મેહનત કરે છે અને તનમનની બધી શક્તિઓ સમર્પાને રોટલો પેદા કરે છે, તે જાતનું એકાગ્ર સમર્પણ તેઓ કેવલ શૌખનાં પ્રેરણ પણ પોતાની પ્રિય કલા પાછળ સાંધી શકશે, તો જ તેમને વિજય વરશે. પાઠતૈયારી પણ આઠ આની હોય, તે અભિનયમાં લથડે જ. અભિનય ઉપર દૃઢ પ્રભુત્વ ના હોય તે પોતાને ટેવ પડી ગયેલ અભિનય કળે પણ કરી બેસે.

આ નાટિકામાં આવે છે એવી જાતનું બંધન સ્વીકારીને જ લગ્ન થઈ શકેલું અને પછી એ તપશ્ચર્યા શુદ્ધ નિષ્ઠાથી પાળી આપબંને વડે નાટ્યકારના માત્ર શબ્દો અને નટોના માત્ર અભિનયને દીપાવવાની. પાંચેના યથાયાગ્ય સંચોગ વડે જ અધોગતિ પામેલ તખ્તાનો ઉદ્ધાર શક્ય. આમાંથી પરદા આદિ ઉપાધિ પાછળ ધણું ખર્ચવું એ મારી સમગ્ર પ્રમાણે ભૂલ છે. નાટકમાં કલાસુંદર અભિનય જ પ્રધાનપણે સાધવાનો છે. અને ભજવવા પસંદ કરેલ નાટકમાં જ તખ્તાલાયકીની દૃષ્ટિએ જેટલી જેટલી ઊણપ તેટલું બીજું બધુંય બ્યર્થ.

કે દૈવયોગે વિજય મેળવેલો, એટલી હકીકત જ આના ખોખામાં મુદ્દાની છે, તે તો અનેકાનેક લોકકથાઓમાં મળી આવશે : સૌરાષ્ટ્ર, રજપૂતાના કે આપણા દેશની જ નહીં, શિવલ્લી (chivalry) યુગના મધ્યકાલીન યુરોપની પણ આ બીજકવાળી લોકકથાઓ છે. લોકકથા, ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કે આસપાસની દુનિયામાંથી કોઈ બીજકને ઉપાડી લેવું, અને કાવે તે મુજબ એને પોતાની કલાનું વાહન બનાવવું, એ તો નાટ્યકારોએ ઝમાને ઝમાને બજાવેલો પોતાનો હક્ક છે. વળી એક જ બીજક ઉપરથી અનેક ભિન્નભિન્ન નાટકો લખાયાં છે, લખાય છે, લખાતાં જશે. કથામાંથી બીજક સ્વીકારતો નાટ્યકાર ઋણી (કે ચોર) ગણાતો નથી, એની રચનામાં તેની પોતાની કલ્પનાસામગ્રી પૂરતા પ્રમાણમાં હોય તો.

આને પ્રસ્થાન માસિકમાં પ્રસિદ્ધિ આપવા માટે રા. રા. ભાઈ રામનારાયણ વિ. પાઠકનો ઋણી છું. આ નાટિકાનું મૂલ્ય રૂ. ૦-૬-૦

* *

* *

* *

આ નાટિકા આખી કે તેનો કોઈ ભાગ કર્તાની લેખી પરવાનગી મેળવીને જ બજવી શકાશે. કલાશોખથી આકર્ષાઈને કોઈને બજાવવી હશે, અને બજાવતાં કૃતિને અત્યંત અન્યાય ન થઈ ખેસે એટલી તો એ અવેતન (amateur) નટ્યમૂની હોંસ અને આની પાછળ મેહનત જણાશે, તો એવા આર્થિક લાભથી અલગ આદરને માટે નાટિકા આખી કે તેનો કોઈ ભાગ જેટલું બજાવવું હશે તેટલા પુરતી પરવાનગી ખુશીથી આપવામાં આવશે.

‘ શાલોપયાગી ’ ‘ સાહિત્યોત્તેજક ’ આદિ સંગ્રહો માટે માગણીઓ વધતી જાય છે. એવા બંધુઓને વિનંતિ, જે આમાંનું કશુંપણ પોતાના સંગ્રહમાં લેવું, તે લેખી પરવાનગી મેળવીને પછી તેટલું જ છાપવું. વળી પરવાનગી એક આવૃત્તિ પૂરતી જ ગણવી.

કર્તાના ગુજરાતી પુસ્તકો

૧ ભણકાર રૂા. ૨-૦-૦ ૨ ઉર્જા જુવાની રૂા. ૧-૧૨-૦

૩ દર્શનિયું રૂા. ૧-૪ ૦ ૪ કવિતા શિક્ષણ રૂા. ૦-૧૨-૦

૫ અભિજ્ઞાન શકુન્તલા નાટક: નવી સ્ટીક આવૃત્તિ તૈયાર થાય છે.

૬ પદ્યકર્તાનાં જીવનચરિત્રો (૨૧. પ્રા. ભટ્ટ સાથે)

આ આઠ ચરિત્રો છૂટાછૂટાં છાપવાની વ્યવસ્થા થવામાં છે.

[ત્યાંક, ૭, ૮, ૯ કર્તાનાં હૈંચેછ પુસ્તકોના છઠ્ઠાં બુકસેલર તારાપોર-વાળા કમ્પની, મુંબઈ ૧, પાસેથી મળે છે.

૧૦ પ્રયોગ માલા :

મણકો ૧ : યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ રૂા. ૦-૧૨-૦

મણકો ૨ : ઇતિહાસ દિગ્દર્શન રૂા. ૦-૮-૦

મણકો ૩ : અંગ્રાલાલભાઈ રૂા. ૧-૦-૦

મણકો ૪ : પરિપદ પ્રવૃત્તિ, વિભાગ ૨ જે

મણકો ૫ : લિરિક, પાકું પૃહું,

મણકો ૬ : વિવેચના

આ મણકો સાથે
પાકું પૃહું.
મૂલ્ય રૂા. ૨-૪-૦

રૂા. ૦-૧૨-૦

રૂા. ૧-૮-૦

છપાય છે.

બીજા છ મણકો હવે પછી

૧૧ ગો. મા. ત્રિ. ની આવનારો

છપાય છે.

૧૨ લક્ષ્મી અભયર્થ અથવા સંયોગ વિંગાગ:

નાટિકા મધ્યયુગની

રૂા. ૦-૬-૦

* * આ આપણે પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ, લિમિટેડ, વડોદરા, એમને ત્યાંથી તેમ જાણીતા બુકસેલરો દ્વારા મળશે; કર્તાને મદનજી, વડોદરા, એ સરનામે લખવાથી પણ મળશે, પરંતુ એ રીતે મંગાવતાં બેલ્યુએબલ ખર્ચ પણ પડશે.

અ પં છુ

જેમનાં રચેલાં અને નટનટીઓને પઢાવી તૈયાર કરેલાં નાટકો
હું એકથી વધારે વાર જોવા આકર્ષાયો છું તે
રા. રા. લાલ મૂલ શંકર હરિનંદ કવિને સન્ને હ.

લક્ષ્મણાં બ્રહ્મચર્ય

અથવા

સંયોગે વિયોગ

અથ મંગલમ્

સ્થલ : રાજભૂમિ. સમય : નાટિકાભિનયનો આરમ્ભ. મુખ્ય પાત્રો : બંસી-શર્મા; ડંસીશર્મા.

[અદ્વરથી એક બે ને ત્રણ ટકેરા થતાં આગલી પડદાજોડ વચ્ચેથી ડાબાજમણી બસેડતા બંસીશર્મા અને ડંસીશર્મા એ કિશોરયુગલ પાછળ ખગે હડી જઈ તપ્તા વચ્ચે કુલોની તાસકની પાછળ અર્ધચંદ્રાકારે દીવીઓ અગાઉ છે એવી ગાળ દીપાકની બે બાજુએ લાખા રહે છે. બંનેનો પ્રાયાસ સૂત્રધાર દેવે છે.]

બં સી૦ — ડં સી૦

(કુલોની એક એક અંજલિ શ્રોતાઓ તરફ ઉરાડી હાથ જોડીને)
ૐ નમોનમઃ, નમો ગુરુભ્યો, નમોસ્તુ આલનાટચાર્યેભ્યો મુનિભર-
તેભ્યો, નમોનમશ્ચ શ્રોતૃવૃન્દાવસ્થિતેભ્યઃ શ્રી નારાયણેભ્યઃ

બં સી૦

છે લક્ષ્મણ સંસાર,

છે લક્ષ્મણ સંસાર:

ડં સીં

કે લમઝાળ સંસાર,
વા લમખાખ સંસાર.

બં સીં

તો આ અમારા એકથડ અનન્તશાખી દશ્યને લમ કલિયે,
સંસાર કલિયે, સુખદુઃખ કલિયે, ઇનિદાસ કલિયે, પુરાણ કલિયે,

ડં સીં

શુકસારિકા કલિયે, વિધાતાનાં વિધાન કલિયે, ભાગ્યનો ખેલ
કલિયે, વિચિત્ર ઘટના કલિયે, તાજુખ કિસ્સો કલિયે,

બં સીં

અહભુત અનુભવ કલિયે, વા ધર્મેજય કલિયે,—સાર અને
અર્થ ખેલિયે તે પ્રમાણે નામ. અને અર્થ વિશે તો જાણિયે છિયે જ ને.

ડં સીં

કે કપાળે કપાળે જુદી મતિ, ભાષ બં સી, જુદી મતિ.

ત્રે ક્ષ ક

(શ્રોતાઓમાંથી તખ્તા ઉપર ચઢી આવીને) તે, સૂત્રધારયુગલ,
આપને નમસ્કારપૂર્વક પ્રશ્ન પૂછીશ કે આ ખેલનું નામ આપ પોતે
શું અમને નહીં કહો ?

બં સીં

(બં. ડં. એક બીજને 'તું ખેલ!' 'તું!' એમ ઇશારાથી
ચઢાવે છે તે પછી) જી, વિશ્વસૂત્રધાર બ્રહ્માજીએ સૌને પોતપોતાની
બુદ્ધિ આપીને સર્જેલા છે, એટલે આ ઓઠાં ૩૫ સૂત્રધારખાલકો
આવાઆવા સવાલના જવાબ દેવાનું આપણે, હેં ભાષ ડંસી,

અં સીં — ડં સીં

કરે ખરા વારુ ? નાઆઆ જ કરે !

ડં સીં

સ મ જ્યા મે દ ર યા ન !

અં સીં

છતાં અમ બાલકોનો દોષ વસે અને અમારા પછી આવનાર અમારાં શીખાઉ નટનટીમાંથી કોઇ ભૂલચૂક કરી બેસે, તો સૌને માફી મળવા કાળે,

અં સીં — ડં સીં

હે કલાભોગી ભલા ભગવાન, દ્યો અમે બે આખી નટચમૂ વતી ત્હમને કુલો ચહડાવિયે છિયે, અને સાષ્ટાંગ દંડવત નમસ્કાર પણ કરી લઇયે છિયે. ક્ષમા કરજો, દયા રાખજો, ઉદાર હજો, ભગવાન !

[અં. ડં. પોતપોતાની જગાએ વિધિપૂર્વક સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરે છે, એટલે પ્રેક્ષક બંને પડદા બેંચી બેગા બંધ કરીને શ્રોતાઓમાં ભળી નત્ય છે.]

પ્રવેશ ૧ લો : વધામણી અને દસ્તાવેજ

સ્થલ : કેસરીસિંહજી ઠાકોરનું ગામ. સમય : ચૈત્ર વદ પડવે બીજ, મધ્યાહ્નનોત્તર. મુખ્ય પાત્રો : નીમચંદ, આરોટ, કેસરીસિંહજી ઠાકોર.

(ગામના બજારમાં પરગામથી આવતો આરોટ દુકાનોની બે હારોને જોતો જોતો કોને પૂછું એવા વિચારમાં જણાય છે. ત્યાં વચ્ચેની જરા મોટી દુકાનેથી—)

નીં.

પધારો પધારો આરોટ ! (ખેસથી ગાદીને ઝાપટતો) આ છોટું હાટ જ પાવન કરો ને આપુ ! (આરોટ ગાદીએ બેસી એ બુઢા તર્ફ જુવે છે ત્યાં) આ ગામમાં આપનાં પગલાં પહેલી વારકાં જ થિયાં દીસે છે. પણ, આપુ, દિયો આપનો હોકો, તાજે કરી મગાવું.

(હાથમાંથી હુક્કો લઇને પડદા તર્ફ જોઇને) ખીમિયા, એ ખીમિયા, ખેમિયા એ ! મ્હારો દીકરો ખોરડાંને કિયે ખૂણે ભરાણો. (પડદા પાછળ જોઇ) જો એલા ખીમા, આપુ પધાર્યા છ તે રૂપાનો કળશો ભરીને લઇ આવ. પવાળું ભૂલતો મા, હો કે ! (પડદા પાછળ જઇને ખૂણેથી લોટો લઇને નીચે મુકે છે.) લે, આપુનો હોકો, તાજે કરી લ્યાવ. (હુક્કો આપી પીકદાની લે છે. લોટો પીકદાની લઇ આરોટ પાસે આવતો) લિયો આરોટ. લિયો હું ધાર કટું, લાંબો પંથ આગ્યા લાગો છ, તે તાજ થાવ. (આરોટ પીકદાનીમાં હાથમાં ઘોઇ, જમણો હાથ મોંએ લગાડી તેમાં લોટાની ધાર ઝીલી પાણી પી લે છે, એટલે સોપારી કાતરતો) આપુ, આરોટનાં પગલાં તો કાઇ મોટાં શુભ નમત્તે જ હોય, આપલા.

ખાં.

(સોપારીનો બૂકો મોંમાં નાખતો) શેઠ, આપુ મ્હારસિંહજી બે અઢી વર્ષ ઉપર દેવ થયા, તેમની ડેલીએ શુભ સમાચાર દેવા દડમજલ

આવ્યો છું. આ છેલ્લું ગામ કેવું કહેવાય તેને પાદરે જ ઘોડાને વસન્તની હેર લાગી ગઇ, એટલે અને એ શુકન પણ એન, એવું એકે નહીં, તે મ્હારા ઘોડાને ઘોડીના માલેકને સોંપતો આવ્યો છું. ઘોડી છે પણ સખત, કૃણી રેશમ જેવી. પણ ગામ બ્રાહ્મણિયું તે ખીજું ચઢવા ભોગ ઘોડું જ ન મળે.

ભલા, કેસરીસિંહજી ઉંલીએ જ દશે ના, કે ભીમસિંહજીને ગામ પધાર્યા છે ? એમની ઉંલી ક્યાં આવી શેઠ ?

ની૦

(ખજેથી તાળે કરેલો લુકો લઇ આવી આપતો) લ્યો બાપુ, અમારા ન્દાનકડા ગામ લગી આપ જેવાનું પધારવું મોટા વરાઅવસરે જ હોય ને ? પણ, બાપુ, જરા તકિયે નીરાંતે એસો તો ખરા. દમણાં કહુમ્બોડુંગો આવશે. અમે સૌ અહીં મદારસંઘજી અને એમના વડીલ ભોરાવરસંઘજીનો દીધલ રોટલો જ આજ ત્રણ પેઢીથી ખાઇ ચે છ. (સોપારી એળચી આપતો) એલા ખીમિયા, સોમચંદને પૂછ, કહુમ્બાને કેટલી વાર ?

ખા૦

ના શેઠ. આંહી કે ઉંલીએ કુસુમ્બો મ્હને ન ખપે. પાણી મેલે સાત વર્ષ વહ્યાં ગયાં છે, ને અખાત્રીજનાં લગન લીધાં છે, તે હું તો ઉંલીએ જ જઇશ.

ની૦

લ્યો ખારોટ, એ વધાઇ ઉપર આ સાકર, ના ત્હમને મ્હારા સમ ! આ રાંક વાણિયાના સમ ! (સાકરના ગાંગડા ખારોટના મોંમાં મુકી આપે છે. ખોખો સાકર અને ખોખો બદામ ખારોટના ખેસને છેડે બાંધી આપે છે.) લગન તો કેસરીસંઘ બાપુનાં ને ? હાશ ! ભલું કરજો ભગવાન ! હવે આ વચડિયાનો જીવ હેઠો બેઠો. હું તો

ટાંપી જ રહ્યો 'તો, જે પારણામાંથી સગપણ કરેલાં ને બાપુ દીપ-સંધજી કેમ વરસ ઉપર વરસ બહેતાં જ મેલતા હશે.

(ખારોટને ઊડવાની અધીરાઇ જોઇ) હ્યો ખારોટ, હું જ આપ ભેગો આવું ડેલીએ. ખીમિયા, સોમચંદને કહી દે કહુમ્મે નથી જો'તો, પણ બહાર દાટે આવીને હાટ સાચવે. અમે હાથ્યા ડેલીએ કેસરી બાપુને વધાઇ દેવા. ને ખેમિયા એ ! તું ય વાંસેવાંસે ઘોડયો આવ. હો કે, કાંઈ કામકાજ પડે.

(ખારોટ બેઠે છે. નીં અલરાઇએથી એક ચોપડો બગલમાં મારતો તેની જોડે થાય છે. કૈંક સાંભરતાં પાછો ફરી મજૂસ બિઘાડી અંદરથી કૈંક નહાની ચીજ સાચવીને ખીસામાં સેરવી દે છે, અને તેના ઉપર ભેડ બાંધતો બાંધતો ખારોટની જોડે થઈ જાય છે. બજાર વટાવી ગામનાં ખારડાં મુકી અને ઓતરાદી આવેલી નહાની ધાર ચહુડે છે. ધારને બે છોડે બે છૂટા છૂટા દરબારગઢ છે, જે પ્રમાણમાં નહાના હોવાથી ડેલીઓ ફહેવાય છે. ઊંચી ટુકે ચણેલી ડેલી કેસરીસિહજીની છે; ખીજ એના પિત્રાઈ “ કાકા સાહેબની ” છે. અને પડું ! પડું ! બોલી રહી હોય ને એવી હાલહવાલ છે.

પોતાની ડેલીના દરવાજા બહાર કેસરીસિહજી બે શિકારી સાથે વાતમા છે, ત્યાં શેઠ અને ખારોટને આવતા જોઈ શિકારીઓ રજા લે છે. અને—)

કેં

(મોટેથી) આવો, આવો શેઠ. કેં ઉતાવળે પગે આવો છો ને ? અને આ હારે ખારોટ ક્યાંના આવી ચઢયા ? આવો આવો ખારોટ. (અને સાથે હાથ મેળવે છે. નીં પગે લાગતો હોય એમ નમી લઇને પછી હાથ મેળવે છે.)

નીં

ઘણી ખમા, બાપુ, લગ્નવાનની આપના ઉપર કિરપા છે. ખારોટ, દિયો વધાઇ !

બાં

(પાદમાંથી લગ્નપત્રિકા કહાડી લલકારતો)

(કવિત)

ભલો ભલો સૂર્યખંસી કેસરી કેસરી રોખો,
મદારનો મિત્ર દીપ અશીયું કહાવે છે:
જોખને જે સામસામા કોલ એકએક દીધા,
મદારના પાટવીને દીપ યાદ લાવે છે:
મદાર તો સિધાવ્યા ને દીપનાં ય અંજોઅંગ,
દાંત આંખ કાન કેશ કાળ વિકળાવે છે:
વળી મિત્ર ભેગો થાવા દીપ હવે અંખે રોજ,
કોલ પાળવાનું તેથી મ્હોરત સુનાવે છે.

—આપુ કેસરીસિહજી, મજ રંક ખારોટનાં આપને વધામણાં.
ચાર દી ઉપર આપુ દીપસિહજી એકએક માંદા થઇ ગયા, એટલે
સુવાણુ થતાં તુરત જોષી મદારાજ તેડાવીને નક્કી કર્યું, અને આજ
પ્લો ફાટતામાં જ આપને હથોડત્ય પ્લોચાડવા એમણે મોકલેલ હ્યો
આ લગ્નપત્રિકા. એમાં લગન અખાત્રીજનાં લીધાં છે, અને હાથેવાળો
એન ગોરજઘટિકાનો લખ્યો છે.

કે.

(મનની મુંઝવણ દાખી રાખીને વિવેકથી) પધારો પધારો
ખારોટ ડંકીમાં.

(અંદર જતાં જતાં) ખારોટ, આપના વેણમાં મણા હોય નહીં.
દરખાર સાહેબ દીપસિહજી તો અમારે વડીલ જ. એમનો પડયો બોલ
મદારસિહજીના છોરુને માથે ચડાવ્યે જ છૂટકો. ખેસો નીમચંદ શેઠ,
ભલા ત્હમે જ હારે આવ્યા !

ની.

ખમા આપુ, મ્હારે આવધું જ જો'યે ના: ને, આપુ, કાકાસાહેબને
વધાઇ પુગાડવી, તે—

ખા.

કેસરીસિહજી, અખાત્રીજને હવે ક્યાં વાર છે, એટલે દીપસિહજી

બાપુની આજ્ઞા છે મ્હારે જ કાકાસાહેબને વધાઇ દેવી, વળી ત્યાં ય ન રોકાતાં લીમસિંહજીને ગામ જવું, અને અમારાં મોટાં કુંવરીબા તેજબા સાહેબને લઇને કાલ રહવારે જ પાછા વળવું. તો બાપુ (ઊભો થતો) મ્હને—

નીં

એમ તે કાંઈ હોય, બારોટ ? (વડારણ કહેલા દૂધના કટોરા લાવે છે તે જોઇ) હ્યો આ જરા ચાલતું કરો ત્યાં નાસ્તો પણ આવે છે. અને બાપુ ! (કેં ને જરા આધેલઇને કાનમાં) બારોટ રોકાય એમ છે નહીં, તો એમને વધાઇના સરપાવ માટે કાંઈક અખ-ધડી દેવું જો 'યે. માળા કે બીજો દાગીનો છે હાજર ? (કેં બોલે તે પહેલાં) ન હોય, તો ય ચિન્તા નહીં: લગવાને મ્હને સુઝાડ્યું તે હું આ હારે લેતો આવ્યો. (નંગવાળી વીંટી દેખાડે છે.)

કેં

કેટલાની હશે ? નંગ તો મઝાનું ઝગઝગે છે.

નીં

(ચાળીશોકની હશે તેને વિશે) તો ! આવે રૂડે અવસરે અને આવા બારોટને નખળું દેવાય ? લાજ જ જાય ને ! કીંમત તો ચોપડે જે હોય તે ખરી : સવા સો'કની હશે. નંગ આપણી વાહવા કરાવે એવું છે એટલે બસ.

કેં

(બારોટ શકુનનું પાછું ન ઠેલાય એટલા પૂરતો જ નાસ્તામાંથી પેડાનો એક કટકો મોંમાં નાખી દૂધ પી લઇ ઊભો થાય છે ત્યાં ખવાસને) એલા, આમની હારે કાકાસાહેબની ડેલીએ જવા હેમુલાને મોકલ, ઝટ ! અને બે ઘોડાં સાબદાં કરી ત્યાં મોકલાવ, બે ય લાઇને ત્યાંથી મામાને ગામ જવું છે.

(બારોટને) બારોટ, રોકાણા હત તો ઠંડે પહેરે, તમારા ઉપર સરસ્વતીની મ્હેર છે તે કોઇ રાસો કે મહાભારતનો પ્રસંગ સાંભળ-

વાનો લાલ ખાટત. ગામલોકે હોંસેહોંસે આવત. પણ બાપુ દીપસિં-
હજીની તાકીદ છે એટલે લાચાર. (ડેલીમાં ખીંને પેસતો જોઈ)
ખીંસુ, જા તું પણ બારોટ હારે. (બારોટનો હાથ ઝાલીને આંગળીએ
પ્હેરાવતો) અ-ને અલિઓ બારોટ, જીભા જીભા જ આવ્યા શું ને
જવ છો શું, તે ત્હમારે લાયકનો દરબાર ભરીને ચિરપાવનું તો ક્યાંથી
ખને, એટલે ધુલ નહીં ને ધુલની પાંખડી આટલી સ્વીકારો.

ખાં

(ખુશખુશ થઈને) જિયોઃ મોરનાં ઈડાં બાપલા ! (નંગ તર્ફ
મીઠી નજર નાખતો) વરકન્યા ઘણું જીવો ! શુભં ભવતુ મ્હારા રાજ !
લ્યો આપ બેસો હવે મ્હારા સૂર્યવંશી ક્ષત્રિય !

(દરવાજે વળાવીને કેં અને નીં પાછા આવે છે, ત્યાં-)

કેં

નીમચંદ શેઠ, માથે વડીલ તપતા હોય અને લગ્ન થાય, તેવાને
જ મજા. આ તો દુનિયા જાણે વરરાજા કેવા દીપી જીકે છે, કેવા
લાગ્યના પૂરા કે જુગતેજુગતી જોડ મળી છે, અને વરરાજાના પેટમાં
તો કાંઈ ને કાંઈ ફાળ હોય ! અહોહો, દુનિયાદારીની યુચયુચામણી
શી અટપટી !

નીં

ખમા બાપુ, આપ બધી વાતે ચકોર-મોટું રાજ ચલવો એવા,
એટલે આપને કશી યે સલાહ દેવી હોયનહીં. લગન વરહુનાં વરહ લીધાં
નહીં; અને હવે લીધાં તે છેક આખર મોસમે લીધાં. બે મહિના
આગળથી તો કહેવુંતું ! આ તો શું ? આડા પંદર દી યે પૂરા
નથી રહ્યા.

કેં

ગરાસિયાભાઈનું સદા ય એવું. પણ એ તો જે લીધાં તે લીધાં.
હવે પ્હોંચી કેમ વળવું તેનો જ વિચાર કરો. કેટલોક ખર્ચ કરવો
પડે, કહો જોઈ ?

નીં

જુલો ને આપુ, આપણી ડેલીનાં ત્રણ પેઢીનાં તમામ ટાણાં ટુણાં મ્હારે ચોપડે છે, ને સાચો વાણિયો હોય તેને ચોપડામાં હોય તે બધું ય હોય જીભને ટેરવે, આંગળિયુંને વેઢે. આખર પ્રમાણે ખરચ કરવો પડે, ને ખામણખાસેટભાટમાગણ સૌને તેના હક્કનું દીધું જો'યે. આ ડેલીએ પાટવીના લગનમાં ધામધૂમ પણ જો'યે. વળી ફરતા મુલકના ભાધભાયાતુંના વહેવાર. સટાણાં ક્યાં વારે ધડિએ આવે છે ?

કેં

એટલે જુમલે આંકડો પાડો જોઈ ? આપુ પાછળ દા'ડો કર્યો તેમાં ખારે મહિના મળીને અઢારેક હજાર થયા હશે.

નીં

આપના લગનમાં એટલા બધા તો નહીં, આપુ, લગન તો આઠ-દશ દીની રમત; વળી આપણાં ઘોડાં અને રથને આખો મુલક વખાણે, દાણાદૂણીની આપણા કોઠારે વાત જ શી, પણ તો ય ખારતેરહ જીર તો નાખી દેતાં થાય, ને એકએ હજાર હાથ હિપર રાખવા સારા, કુલીન ધરને તળિયું જાણાઈ જાય એના જેવી એમજીત એકે નહીં. એટલે, ભગવાન આપનું ભલું કરે. આપુ, પંદર હજારથી એણે નહીં રડે. વધશે તે તુરત પાછા ક્યાં નથી દેવાતા ? એમાંથી છે કેટલા આપુ ?

કેં

ધરમાં ? આ ડેલીમાંનું કાંઈ યે ક્યાં તદમને અજાણ્યું છે ? પંદર હજાર તમારે જોડવા પડશે.

નીં

સોમચંદને રાતે જ મોકલીને શેહરના શાહુકાર પાસેથી આણિયે ત્યારે. તેની તો આપના પ્રતાપે ચિન્તા નથ. પણ, આપુ, બ્યાજ આકરું ભરવું પડશે, તે કોઈ આવકમાંથી દીવાળી દીવાળીએ ચુકવાય એમ છે ?

કે.

આ ગરાસમાંથી તમારું ક્યાં કાંઈ ચે અનળયું છે ? ચોપડે તે .
અધુન્ય મોંએ એમ કહો છો, તોય ભૂલી ગયા હો તો જુવો હારે
લેતા આવ્યા છો તે ચોપડો. પણ હું જ સંભારી આપું. અદાએ
તહમારા દાદાને એક પછી એક ચાર વાડી લખી દીધી, એક એકથી
તોફા, તે દીથી ખાતું ચાલે છે. ખાપુ શોખીન અને હાથના ઉદાર
તે એમણે તહમારા ખાપને ને તહમને ખીજી ત્રણ વાડી અને ચાર
ખેતર, વચ્ચે જીભા હમએ તો કોઈ દિશામાં શેઠો ન ભાળિયે એવાં,
એક ઉપર એક લખી દીધાં. ઉપર આવ્યો ખાપુનો દા'ડો. તે પેટે
મેં જ તહમને ધરાણે દીધાં, એક વાડી અને બે ખેતર. ચાલતી જીપ-
જમાંથી વેતરી વેતરીને એ ખચનો કેટલો ભાગ મેં કેમ જોગવ્યો,
મહારું મન જાણે છે ! વળી વેઠિયા પકડવાનો અમારો વહીવટ જ
નહોં, તે જોતા નથી આ ડેલી જ કેવી હાલહવાલ મુઠ ગમ છે !
પંદર હજારનાં રાણીજી પધારશે, પછી એ કેટલા દીમાં રાણીજીના
ચરણકમલમાં લાંખી થઇને દંડવત પ્રણામ કરશે, ભલા ?

ની.

ભગવાન ભલું કરે, ખાપુ, એવાં અપહકનિયાં વેણ આપને ન
જાજે. આઠદશ ખેતર ને ચાર વાડી ભોં હજી આપની છે ને ખાપલા !

કે.

તે ?

ની.

બે ખેતર ને એક જ વાડી લખી દેશો તો આપને જણાશે ય
નહોં અને મેધરાજ એક મોસમ તુકયો એટલે જોઈ લ્યો દશ હજાર-
રનો ઢગલો ! રાણીજીને પગલે હું તો આપને સુખચમન અને ડેલીની
જાહોજલાલી ભાળું છું. ભગવાન આપનું ભલું કરો, મહારા અન્નદાતા !

કે.

નીમચંદ શેઠ, ખાપુની વર્ષો વાળતાં મેં પાણી મુક્યું છે તે
તહમને નહોં ખબર હોય ?

નીં

શું બાપુ ?

કેં

એક તસુ ભોં પણ આ હાથે હવે કાપને લખી દેવી નથી. તરવાર બાપને કે શિકારમાં બંદૂક છટકે ને મોત આવે તે રૂંડું, પણ જમીન ધરાણે મુકવાની તો હદ આવી રહી. કેસરીસિંહ એવી સહી આપે તો જાણવું કે કેસરી મદારસિંહજીના પેટનો જ નહોં !

નીં

અધધધ મહારા બાપલિયા, મહારા અન્નદાતા !

(જુદી જ લાગણીથી) જિયો કેસરીસિંહજી જિયો ! જિયો સતજુગનો ખતરી જિયો ! જિયો મહારા શ્રરા સાવજ ! ભલે મહારા બાપ ! ભોં ન લખી દો તો નહોં જ વાત, પણ દસ્તાવેજમાં સહી-સિક્કો તો કેરવાં પડે, મહારા રાજ !

કેં

કેવો દસ્તાવેજ ?

નીં

એમાં વાડી નહોં, ખેતર નહોં, ભોં નહોં, ખોરડું નહોં, કોઇ જાતની એકે ભાતની થાવર જંગમનું એમાં નામ નહોં ! એમાં, ભગવાન ત્હમારું ભલું કરે, ટેકની, ખતરવટની, સતજુગની જ શાખ આવે

કેં

(સમજ પડતી નથી એટલે) શેઠ, સીધું ભણજો, સીધું ને પાધરું, ને ચોગરદમ ખુલ્લું, સમજ્યા કે !

નીં

ભગવાન ! ભગવાન ! મહારી ત્રણ પેઢીના કસમ, બાપુ ! દસ્તાવેજ સાવ સાચો ને રોકડો જ, સો એ સો ચણોડી ચોખ્ખો ! આપની પાસે લખ્પનછપ્પન ફગવીને હું ગરીબ વાણિયો માર્યો ન જાઉં, મહારા અન્નદાતા !

કે०

તસુ પણ કોઇ રીતનું ગીરવી દેવાની વાત જ નહીં, એવો દસ્તાવેજ લખી દેવામાં કોઇ પાંતીનો વાંધો નથી: બલે ને અંદર બીજું ચાલુ તે હોય.

ની०

તો ય આપુ, વાણિયાની જાત બીકણુ. આપની તલવારના સોગન ખાશો, મહારા સાવજ ?

કે०

તલવારનાં સોગન્દ, મહારી સાત પેઢીના કસમ, હું દસ્તાવેજની શરતથી પાછો પગ ખેંચું તો આખી ક્ષત્રિ'વટ ડૂલ ! ત્હમે ત્હમારો બોલ પાળશો, નીમચંદ શેઠ, તો ત્હમારા સુઝે એવા લખાણુ પર હું સહીસિક્કો કરી દમશ.

ની०

ભગવાન ત્હમારું ભલું કરો ! ચોથે દિવસે તો આપને પૂરેપૂરી રકમ જો'યે, અને જીલની શાખે જ મેળવવી રહી એટલે સોમચંદથી નહીં નીપજે, મહારે જાતે જવું પડશે, આજ રાતે જ. પણ, આપુ, મનમાં જરા યે ખટક રહેવા દેશો નહીં, મહારા આપલા. છું તો ગરીબ વાણિયો, પણ વડેરાઓએ ડેલીની ભગતી જીભે પગે પચાશ વરસ કરી છે, અને આ નીમિયો ય તે એના ગજા પ્રમાણે કુળવાન શાખવાન વાણિયો છે. પંદરથી વીશ હજારની રોકડ ને શાહજોગ ચિટ્ઠીઉં મહારા આપુના પગમાં ચોથે દીએ જ હાજર કરીશ. ભગવાન ત્હમારું ભલું કરો આપુ !

પ ૩ હો

પ્રવેશ ૨ બે : દસ્તાવેજમાંથી છૂટકારાના માર્ગ

સ્થળ : કેસરીસિંહજીની મેડી. સમય : દસેરા પછી ત્રીજે ચોથો દિવસ,
પાત્રો : કેસરીસિંહ, કેસરબા : ભીમસિંહ, તેજબા.

ભીં.

કેસુભા, લગનથી યુવાન યુવતી તાજગી પામે, ખીલે...ને
ત્હમને બેને તો બેતાં જ અમારા કાળજી વીંધાઈ જાય છે. પાંચ
મહિનામાં તો જાણે ત્હમે બે ય દશવીશ વર્ષ ધરડાં થઈ ગયાં લાગે છે !

કેં.

ભાઈ, પાછી એ જ વાત ?

તેં.

ખમા, ઠાકોર. પણ મ્હારી કેસરને મા ગણો તે ય હું, માજણી
ગણો તે ય હું, અને અમારાથી-સાચું જ કહું છું, કેસુભા, -ત્હમારા
બેના દયામણા દેદાર દેખ્યા જતા નથી. આ મ્હારી રમતિયાળ ઉધ-
માતિયણ કેસરબા ! એને ઘોડાંના શોખ, એને પટાખાજના કોડ,
એ શિકારે ચ્હડે, એ ખેડખાતર પણ હાથે કરી જાણે, જાણે બાઈ-
માણસ જ નહીં. એ કડિયાકામ સુથારકામ લુહારકામ કંસારાકામ
જાણે. કૃણી રજપૂતાણીના વેશમાં એ તો મ્હારો ટેડો રજપૂત, પૂરો
કસબી અને મનમોજી ! મરદાની એકે વાત એને ન આવડે એમ
નહીં. બાપુએ મેળવી આપી પણ જુગતેજુગતી જોડ. કેસરબા લાખ
જોખનવન્તીમાં એક પદમણી, તો કેસરીસિંહજી લાખ જુવાનુંમાં એક
આવનવીર, બત્રીશે લક્ષણે સમ્પૂર્ણ, ચોસઠે કલામાં ઉસ્તાદ : અને
એવાં બેની અસાધારણ જોડ આ ડેલીએ બેળી થતામાં તો—હાય રે
મા ! હૈ' જાણે શો ય કોંપ બિતર્યો, પ્રભુ જાણે કેમ રાંડ જક્ષણીએ
બેયનાં લોહી જ ચૂસી લીધાં ! (આંસુ સારે છે.)

કેસરબા

(તેજબાને ખભે હાથ દેતી નીચી નજરે) મોટાંબા, ઠકરાણું તો ઠાકોરની છાયા; જે દશા રાજાની તે જ રાણીની.

ભીં

કેસુલા, આ મામલા વાંસે શો ભેદ છે તે ત્હમને ન પૂછું તો પૂછું કેને ભલા ? નથી ફોધ ને નથી કુવા. ત્હમારા અંતરના પૂરેપૂરા વિશ્વાસનું કોઇ જૂનું નીવડેલ માણસ પણ આ ડેલીમાં કે ત્હમારી આસપાસ ક્યાંય લાળતો નથી. ઓલ્યો વાણિયો નીમો કાં'ક જાણે છે. આ કેસરબા બધું ય જાણે છે. એનાથી ત્હમે જરા ય અંતરપટ રાખ્યો નથી. પણ હું કે ત્હમારાં ભાભી નીમાને કે એમને પૂછિયેં એવાં અમને રાશી માનો છો ? ત્હમે સતજુગિયા ક્ષત્રિય, તો અમે કળજુગના પણ રજપૂત ખરા, બાપુ !

કેસરબા

ઠાકોર, વડીલ જેવા વડીલ અને ભાઇ જેવા ભાઇ ભીમસિંહજી બાપુને અને મ્હારાં મોટાંબાને નહીં કહો, તો કહેશો કેને ?

(તેજબા તેને બેંચી પડે છે, પછી એક હાથે તેને પોતાની સોડે દાખી રાખી—)

તે

કેસરીસિંહજી, સુલતાનની હજૂરમાં પાછા નોકરી ઉપર જવાના દિવસ ભરાઇ ગયા છે તે જાણો છો. પણ આ ત્હમારાં ઊંડાં દુઃખનો ઉપાય જડે નહીં, ત્યાંલગી ઠાકોરે અહીં બેઠા છે ને હું યે ખસવાની નથી. જઇને બાપુ દ્વીપસિંહજીને મ્હારે કહેવું પણ થું ! આ ત્હમારી જોડમાં અને આ અમારી જોડમાં હું આ ખેલી આંગળા અને બીજી આંગળા જેટલો ય ભેદ સમજતી નથી. એ ય એક સાથે નહીં તરી શકિયેં તો એક વાંસે બીજી જોડે ડૂબશે, કહી રહ્યા !

કે

(થોડી વાર ત્રણે સામે જોઇ રહે છે; પછી ઉઠો નિઃશ્વાસ નાખતો) ભાઇ, ભાભી, ત્હમારાં જેવાં દેવને દુર્લભ હેત આગળ

હારી જાઉં છું. જેનો ઉપાય જ ન મળે તે જાણીને શું કરશો ભલા ? પણ રાજહઠ, સ્ત્રીહઠ અને અન્તરના હેતની હઠ ભેળી કરે છે, તો ભલે જાણો. અમને ખેયને ત્હમે બચપણમાં નાગાંનવઆં લાખ્યાં જ છે, તો આજે અમારી નસાવસ્થા ફરીને નિહાળો. (વળી મોટા નિઃશ્વાસ નાખતો) રાણી, દસ્તાવેજની નકલ આણો ને વંચાવો.

કેસરખા

વિગત જણાવતા થાવ, ત્યાં આ આવી. (જાય છે.)

કે૦

ભીમસિંહજી, અદા જોરાવરસિંહજીથી માંડીને આ ડેલીની અવ-દશા ખેડી. અને બાપુની ઉદારતાએ ગરાસને ઘોડો વાગે છે તે ગણ્યું જ નહીં. એમના દા'ડાના ખર્ચ માટે વળી વધુ વાડીખેતર વટાવવાં પડ્યાં. વાડીખેતર જાય તેમ તેમ ઢોર થોડાં અને આશ્રિત રજપૂત-કુટુંબો પણ આછાં થતાં જ જાય. જણ અને જનનર ગમે તેટલાં તેજસ્વી અને કસખી હોય, પણ પૂરતી ભોં જ નહીં એવી ડેલીએ તે કેટલાક દી ટાંટિયા ધસે? લડાઇધીંગાણાં તો એટલાં આઘાં વહ્યાં ગયાં, કે તેમાં પડવા જઇયે તો અહીંનું છે તે પણ ધૂળ મળે. મતલબ કે કાળ જ ફર્યો છે, આ દેશકાળને હવે રાજપૂતાઈ ખપતી જ નથી. વળી ભોં ને નવા ખજાના ધર્મયુદ્ધે કમાવાના પ્રસંગ જ દેખાતા નથી, અને વરાઅવસર તો દાયકે દાયકે આવવાના. નવું વહેણ છે નહીં અને જે હોય તેમાંથી યે ઉલ્લેચાતું જાય અધૂરામાં પૂરું, આપણે ગરાસિયા. આપણી રીતભાત અને આપણું આખું મગજ, આપણી પ્રકૃતિનાં આઠે અંગ એવાં, કે ધરાણે મુકિયે તે પાછું છોડાવવાની શરતું સીધી અને ચોખ્ખ હોય, તોપણ તે જાતે પાળતાં તેમ સામા ધણીને પળાવતાં આપણને આવડે જ નહીં હિસાબકિતાબમાં આપણું ચિત્ત લાગે નહીં. વટાવવટન્તરમાં આપણને સુઝે જ નહીં. વચ્ચે વચ્ચે મોસમું એવી તો પાકે છે કે ભોંની માટી જાણે સોનું બની જાય છે. પણ તે

વાણિયાનું જ ઘર ભરે છે. આપણે તો ચપટી દેવાતી હોય ત્યાય ખોખે ખોખે બાવાની ઝાળા ભરિયે, બીજા લાભ લેતાં આપણને આવડે જ નહીં. સમો ફર્યો છે કે આપણી અક્કલ મારી ગઈ છે, ગમે તેમ ગણો, પરિણામ આવે છે એ જ કે એક કટકો વેચિયે ને બે હજાર મળે, તે ઊભા કરવા આપણે બે કટકા ધરાણે મુકિયે ફિચે, પણ ધરાણે કહો તોય, એ બે આપણા હાથથી ગયા, તે પાછા હાથમાં આવતા જ નથી. અને આપણાં ગામગરાસની હારે આપણાં જણુ ઘોડાં-દોર-ખજના આપણી હાકમી અને મુરબત, આપણો દોર અને આપણું પાણી, ખેવડી ઝપટે આપણને છાંડીને બીજે વહું જાય છે. અદાથી માંડી બાપુના દાંડા લગીમાં ધરાણે દીધા તેમાંથી એકે કટકો પાછો મળ્યો જ નહીં, એ પચાસ વર્ષનો એકસરખો સામો દાળ ભાળીને મેં પાણી મુક્યું, કે આ ડોલીની છે તેમાંથી તસુ ય ભાં હું તો ઓછી નહીં કરું. પછી આવ્યો આ લખનો ખર્ચ, તે જોગવવાને જે દસ્તાવેજ લખી દીધો છે, તેની નકલ-જુવો આ રાણીજી ત્યાંયાં.

('કેસરબા ઓળિયું ઉઘાડી તેજબાના હાથમાં મુકી મુદાની લીટીએ દેખાડે છે.)

તે.

(વાંચે છે) “.....હું ઠાકોર કેસરીસિંહજી, એ મહારા વંડરા-ઉંની ડોલી તથા ગરાસહાકમીનો સ્વાંગ ધણી, ઉપલી રકમ મહારા પોતીકા લગનના જરૂરી ખર્ચ માટે રોક ઉપાડું છું, તેના વ્યાજ લેખે પહેલી દીવાળીએ હું રા.....રોક ભરીશ, અને તે પછી વ્યાજની એકે પાછ નહીં ભરું. વળી ઉપર લખી મુદ્દલ જૈયે દસ શકું તૈયે એકરકમે જ ભરી દેવા બંધાઉં છું, કટકે કટકે નહીં. પુનઃ આખી રકમ ભરી દેવાનો દી ઊગે નહીં, ત્યાંલગી હું અને મહારાં રાણીજી, વચ્ચે નાગી તબવાર રાખીને સૂતાં હમયે, અગર અમારું સગપણ માજણ્યાં બાધખેનનું હોય, એ રીતનું સમ્પૂર્ણ અલ્પચર્ચવ્રત રાત ને દી આઠે પહોર બારે માસ અખંડ પાળાશું. .... ”

(દસ્તાવેજ તેજળાના હાથમાંથી પડી જાય છે. આંખમાં આંસુ માતાં નથી અને તેની ધાર નકલ પલાળશે એમ જોઈ કેસરબા તે ખેસવી લે છે. **ભીં** ઊભો થઈ જઈ ખારીએ જાય છે. કેવું અને કેસરબા ધ્યાનસ્થ જેવાં નીચી નજરે જોઈ રહે છે. થોડી વારે—)

ભીં

(પાછો આવીને ખેસતો) રાણી, આંસુ ખાજો. ક્ષત્રાણી બનો. આ બેનાં મહાભારત દખનો ભેદ આ તહમે વાંચ્યો અને જાણ્યો.

તે

કેસુભા, શું કહું ! શો ઝુલમ ! તે દી ખારોટ હારે અમારી આગળ કેમ આવ્યા નહીં ? સહી દેતાં પહેલાં કેમ ન આવ્યા, અગર ઠાકોરને કેમ તેડાવ્યા નહીં ? પછી આંહીથી જન કહાડી તે ઘડીથી તો ઠાકોર તમારી હારે લતા. વળી અત્તર-ઘડી લગી કેમ બોલ્યા જ નહીં ? આવી જુદાઈ અને આવાં તપ ! કેસુભા ! કેસુભા !

કેસરબા

(નીચી નજરે અને છેક ધીમે અવાજે) આપણે ગરાસિયા : મોટાંબા, જરા ધીરાં ! આપણ ગરાસિયાને શસ્ત્રાસ્ત્ર ઊછળી રહ્યાં હોય, ત્યાં એકબીજાને માથું દેતાં આવડે. પૈસાટકા કે ગામગરાસની વાત સગા ભાઈને ય કહેવાનો આપણો ચાલ નહીં. સુઝે એવી માયા-મમતા કાં ન હોય, પણ એવી એવી અડઓપટ્ટીમાં એકમેકને પડખે ઊભવાનો આપણો દસ્તૂર નહીં. એ દુનિયાદારીના ઝહેવાર બ્રાહ્મણ વાણિયા જાણે ને કેળવે. ભીમસિંહજી જાતે કે આપણા બાપુ આવી વાત રજ પણ બીજાને કાને જવા દિયે ખરા, કે મનમાં રાખીને પોતાનું પોતે જ વેડી લિયે ?

કે

રજપૂત બિનશરતે કોઈનું લિયે નહીં, જે શરતે લિયે તે પાજે. રજપૂત ભાઈભાયાત હારે શરતું કરે પણ નહીં. ઝહેવારની રીતે

ભાઈભાયાતને કે રજપૂતને પણ મદદ દેવામાં રજપૂત વાણિયાવેડા ગણે છે અને હીણુપ માને છે, એટલી બધી આપણી અક્કલ મારી ગઈ છે, એટલે જ ગરાસિયા માત્રને પડખે કો'ક કો'ક વાણિયો-આહ્વાણ હોય છે ને ! બહેવારની શરતું સમજે સ્વીકારે ને કેળવે, તો જ રજપૂત રજપૂતને ટેકો દઈ શકે, બેયનાં માનઆબરૂટેક સરખાં જળવાય, અને બેય સાથે તરે. પણ આ બધું તો બંને રજપૂતનો સવળો દી બિગે તે દી.

ભીં

કેસુભા, ઉપવાસથી બુદ્ધિ સતેજ થાય તેમ આ કષ્ટતપ ત્હમને આખી રાજપૂતાઈ આખો મુલક અને આખો જુગ ઉદ્ધારી દેવાનો પાનો ચઢાવે છે. આ ઉંમરે અને અહીં બેઠાંબેઠાં ય ત્હમારી દૂર-અંદેશી શી અજબ ખીલી રહી છે ! પણ, ખાપુ, એ નવો સૂરજ બિગે ત્યાંલગીના વચગાળાનું શું ? અને આ ટાણે મુદ્દાનો સલાલ તો આ રકમ ભરી દેવાનો, ત્હમને બેને દખદરિયેથી કઢાડવાનો છે. કેસુભા, હું આણી દઉં તો આ રકમ ખર્ચે ?

કેં

રોકડી લશે ખરી ?

ભીં

એટલી મોટી રકમ તો ક્યાંથી હોય ભાઈ, પણ આણી દઉં.

કેં

ભાઈ, મહારા બહાલા ભાઈ, ત્હમારું તે મહારું, મહારું તે ત્હમારું. હું તસુ ભોં વેચુંસાદું કે ધરાણે મુકું નહીં, પણ એવું જ ત્હમને મહારી ખાતર કરવા દઉં, તો મહારો ટેક ક્યાં રહ્યો ? અને ટેક શુમાવી બેઠેલો આ કેસરી ત્હમને પણ કેટલો બહાલો રહેશે ભાઈ !

કેસરખાં

ભોંનો કટકો વેચાણ કે ધરાણે દીધા વગર રજપૂતને આ કાળમાં રોકડા રૂપિયા મળે ય ખરા ?

તે.

ઠાકોર, મ્હારાં વધારાનાં ધરેણાંગાંઠાં ન ખપે ?

ભી.

રાણી, રાણી, એ શું બોલ્યાં ! કેસુભાને ત્હમારાં જ્ઞેનનાં ન ખપે ને ત્હમારાં ખપશે ?

તે.

તો ખમા કેસુભા, અમને એક વધુ વાત પણ ન જણવો ? આવી મોટી રકમ એક ઝટકે મળી જવા વિશે અને ત્હમારાં કષ્ટની અવધ વિશે ત્હમે કશી અટકળ બાંધી છે ખરી ?

કે.

એક તો નહીં પણ ત્રણ ચાર ઝરણુ ભેળવીને મેળવી શકીશ. રાજપૂતાઇના પુરુષાર્થનો કાળ જ નથી, તો સમય વર્ત્તનિ ખેડુત સોદાગરનો અને વળી વાણિયાશાઇ પુરુષાર્થ અજમાવી રહ્યો છું. ત્રણ ચાર વર્ષે એક મોસમ એવી જાય છે કે દાણાદૂણીનું નાણું કરી લેવાય. લગભગ દર સાલ આ રીતે થોડી કમાણી તો થાય. વછેરા-વછેરી ગૌગા વધારાનાં થાય તે થોડી બીજી રકમ આપે. વાણિયો પણ બન્યો છું અને વધુ વધુ વાણિયાબ્દેવાર બાંધતો જાઉં છું. ગામમાં જ સજ્જત માણસને રોજ-ઘંઘા માટે જોતી રકમ ધીરી દીવાળીએ વ્યાજવધારા સાથે પાછી લઉં છું. અને જે ભોં રહી છે તેને પણ સારી પેઠે કેળવું છું. દશ વર્ષે રકમ ભરી દઘશ એમ લાગે છે. સારાં વર્ષ દાયકામાં વધુ આવી જાય તો આઠ વર્ષે, નહીં તો બાર પણ થઇ જાય.

(કેસરબાથી નીસારો નખાઇ જાય છે.)

ભી.

બહુ લાંબા તાંતણાનો ભરોસો શો ! બીજો કોઇ મારગ સુઝતો જ નથી, ભલા ?

કે૦

ઝે, પણ એ માર્ગે ચઢી શકું એમ લાગતો નથી.

લી૦ - તે૦

અમને કહેા તો ખરા !

કે૦

ત્દમારો જ દાખલો જુવો. ત્રણ પેઢીથી ત્દમારી ડેલીએ બે બે ઇં, વચ્ચે આંતરાનાં બેત્રણ વર્ષ જ, અને બેયના જીવ એક. એટલે જુ પેઢીથી ત્દમે એક ભાઈ ગરાસ સાચવો છો, એક ભાઈ ગામનારું વી મોટા રાજ્યમાં કે નવાખસુઆની માનભરી નોકરી ખજવો છો. ભીમસિંદજી, ત્દમે પોતે આજ પાચ વર્ષથી ત્દમારી રાજપૂતાઈની વાસ ફેડ મુલતાન લગી પૂગાડી છે, એટલે આ માર્ગના બેવડા લાભનો મને જાનઅનુભવ છે. હું પણ મ્હારા લાયક નોકરી જ્યાં મળે ત્યાંની ડપવા અધીર છું. આ ખૂણે કેદમાં જકડાયલ રાજપૂતાઈ કટાય છે . પણ આપુને બીજે દુવર સાંપડ્યો નહીં કે આ ડેલીગરાસ તેને ણવીને હું દુનિયા ભટકવાને નીકળી શકું.

કેસરખા૦

(એકદમ ઝિભી થઈ જઈ) ખમા ઠાકોર ! (તે૦ ને) જુવો મોટાંઆ, આટલું ફરી વાંચો ને. (ખતમાંની લીટી દેખાડે છે.)

તે૦

(વાંચે છે) “...અગર તો અમારું મગપણ માજણ્યા ભાઈ ફેનનું હોય...”

કેસરખા૦

ખસ ખ્હેન. ભીમસિંદજી આપુ, ઠાકોરના માજણ્યા ભાઈની જ હું સારી શકું છું. આ ડેલી ને ગરાસની કેળવણી મ્હારે માથે. ફારે નવી વાણિયાગત માંડી છે તેની કેળવણી ય મ્હારે માથે. કેમ ટાંઆ, સાચું જ બોલજો, ખ્હેન જાણી મ્હને ખોટી ચઢાવશો મા.

એ બધી મરદાની બહેવારની બાબતમાં હું લાયકો છું કે બાયડી ? ગરાસિયો છું કે ક્ષત્રિય ? રજપૂત છું કે કણબી ? રાણી છું કે શેઠ ? (કેસરબાના બેલથી તે બીબેને પણ આશા અને ઉમંગ પ્રકટે છે. સૌ ઊભા થઈ જાય છે.)

તે

કેસુભા, મહારી ખાતરીની પણ શી જરૂર ? બાપુ દીપસિલજીનું કામકાજ છેલ્લાં અઢી વર્ષ બીજા કોણે સંભાળ્યું છે ? મહેને એટલી તો ખાતરી છે કે હું ત્હમને હિંમતથી કહું છું, - આ મહારી બહેન તો જે છે તે છે. ત્હમે જ મહિનો માસ જે જોવું હોય તે પારખું જોઈ લિયો, -

કે

અને પછી ?

બીબે

અને દરમિયાન હું તક ઝડપીને સુલતાનની હજૂરમાં વાત મેલીશ એટલે હા જ સમજવી. મારતે ઘોડે ફરમાન આવશે, તે મળતાં હજૂરની તઅનાતમાં ત્હમારે લાયકની કામગીરીએ ચઢવા મારતે ઘોડે આવી પૂગજો. ત્હમારા જેવી અજોડ જોડીને દશદશ વરસનાં દોહાણાં તપ હોય જ નહીં. (બીબે કેબેને, તે કેસરબાને ઊમંગકાથી ભેટે છે.)

પ્રવેશ ૩ બે : સુલતાનના શિકાર

સ્થલ : પાટનગરમાં દિવાનજીનો બગીચો. સમય : સહવારનો. પાત્રો : ખારોટ, અને થોડીવાર દિવાનજીનો જુવાન પુત્ર ન્યારેલાલ. ન્યાં કેસરીસિંહજીથી બેત્રણ વર્ષ મોટો, ભીમસિંહજીથી બેત્રણ વર્ષ નહાનો.

ખાં

(ધ્રુવારા પાળે બેઠેલો) વાલ, કેસરઆ, વાલ ! તું જેવો શિકારી ભાળ્યો નથી, તું જેવો ખેડુત ભાળ્યો નથી, તું જેવો રાવત ભાળ્યો નથી, તું જેવો સોદાગર, તું જેવો શાદુકાર તું જેવો કડક કોટવાલ તું જેવો ઉદાર ગામઘણી ભાળ્યો નથી. તે મરદાની વેશ સજી તેજુભા નામ ધરી લગામ હાથમાં લીધી તેને ત્રણ ચામાસામાં જ વીત્યાં, ત્યાં તો એ કેસરીસિંહજીની ડેલી આખી ય ફરી ગઇ, એ ગામ અને એ સીમ બધે જ લક્ષ્મીનાં તેજ અને ઉમંગના ઝગઝગાટ એખી રહ્યાં છે. શેતૂરના ઝુંડમાં રેશમી કરોળિયાવાળા વાધરીઓનું પટું વસાવ્યું અને ગામલોકને વણાટ બાંધણકામમાં ત્રગાડી ગરભસુતરાઉ અને રેશમી પટોળાં ઘાટડી ચીર મશરૂ અને ભાતભાતના તાકાના દગ રચ્યા. અને આ સંક્રાંત વીતતાં તો કહે છે, હાલો ખારોટ ગામતરે. હાલો ખા ! હાલો ભા ! હેમુભા અને સોમચંદને તમામ ભાળવીને આ નીકળી પડ્યાં. સોમચંદને ય એવો કેળવો લીધો કે તેજુભાના કામ-કાજમાં ઈ બાણે વાણિયો જ નહીં. (હુકકો ગડગડાવે છે).

હાલો, ભા ! એકશ્વાસે આવ્યાં ખંભાત. ત્યાં રેશમી ગાસડીકે વેચી તેનાં ખરીદાં મોતી અડીક અને ઝવેરાત. ત્યાંના ચાલ્યાં આવ્યાં આંહી પાટનગર, અને આહીના અમીર ઉમરાવુંમાં તેનાં જોતજોતામાં ત્રેવડાં નાણાં ફરી લીધાં. કાલ જ હુંડીકે મોકલી ગતવાન ઘોડાંગાયું ખરીદવા, અને બીજી હેમુભાને, ખેતરું છોડવવાં બાકી હતું તે

છોડવવા. વળી આજ મળરકે જ કહે છે શું? “આરોટ, ધરે જવાની ઉતાવળ તો નથી ને? સુલતાનની નોકરીમાં રહેવું છે! નહીં ફાવે તો આપણી ડેલી ક્યાં લાગી જાય એમ છે! તો અલિયો આ ખંભાતના નગરશેઠની ચિટ્ટી અને આ ત્યાંના દિવાનજીની ચિટ્ટી : ત્યાંના દિવાનજી આંદોના દિવાનજીના વેવાઇ. તે આ ચિટ્ટીઉં એમના જમાઇરાજ અને આંદોના બક્ષી ન્યારેલાલજીને મળીને લથોલથ આપી આવો.” (હુકકે ગડગડાવે છે.) (સામે જોઇને) આ ન્યારેલાલજી પધાર્યો. (આશ્ચર્યથી) ઓહો, આટલી ઉંમરે બક્ષી? હોય, ભા, હોય, કેમ નહીં, એ તો મોરનાં ઇંડાં. સુલતાન નૂરુદ્દીન પંડે જ ક્યાં મોટા છે? લીમસિંહજીથી પાંચ વર્ષ પણ વધારે નહીં હોય. (ઊંભો થાય છે.)

ન્યા.૦

(ચાર કદમ છોટેથી જ) તલમે તો દેખાવ છો-આરોટ. (લાથ મેળવીને) તેજુભા ક્યાં છે, આરોટ ?

ખા.૦

હાજી, હું એમનો વંશપરમ્પરાનો આરોટ. તેજુભાને મળવા આવવાનું આપ ક્યારે ફરમાવો છો?

ન્યા.૦

ખંભાતથી સીધા અમારે ત્યાં જ કેમ ન આવ્યા? ખંભાત-દિવાનજી સાથે આટલી ધરવટ અને અમારાથી જુદાઇ ગાળી? આઠ દિવસથી ગામમાં લશો અને હું આજે જ સાંભર્યો?

ખા.૦

હા, હારે થોડું જોખમ હતું તે બંધ બેસાડવાની ઉતાવળ હતી. તેમાંથી તેજુભા કાલ સાંજે જ મોકળા થયા. વળી આપ તો દજૂરશ્રીની સોજતમાં શિકારે પધાર્યાનું સાંભળ્યું હતું.

ન્યા.૦

(બાંને પાળે બેસાડી પોતે પણ બેસીને) હા. શિકારમાં

પણ કાલે કેસરીસિંહજીએ ગજબ કર્યો. ત્હમે કેસરીસિંહજીને તો પિછાનતા હશે.

ખા.૦

જી, ક્રિયા કેસરીસિંહજી, લીમસિંહજીના સંબંધી ?

ન્યા.૦

હા, એ જ.

ખા.૦

(ઝિભો થઇ જઇ) શું કાંઈ પરાક્રમ જ હશે.

ન્યા.૦

હા, ખારોટ. ત્હમારાં ગામડાં વીરપુરુષો પકવે છે, અને ખુદાવંદ સુલતાન જેવા કદરવાનતી નોકરીમાં એમનાં હીર જગજાહેર થાય છે.

ખા.૦

ઝોહો આપ આટલું વખાણો છો, તે ધ્રુસન હોય અને વિગતે જણાવો તો કૃપા.

ન્યા.૦

અરે કેસરીસિંહજી મહારા તો ખાસ બેરુ : શિકારમાં અમારાં ઘોડાં અમારો ઉતારો સાથે જ, એટલે એમની બહાદૂરી એમના મુલકના જ ખારોટને કહેવામાં મદને તો એવડી મોજ. બેસો, બેસો આ છાંયે.

ખા.૦

જી, આપનાં વેળુ મદને વધુ વધુ અધીર બનાવે છે. (પણ બેસે છે.)

ન્યા.૦

કોઇ દિવસ લાગ હશે ને અરુણું થતાં આવશે, તો એ જગા પણ હું ત્હમને જાતે બતાવીશ. જરા આઘી છે, પણ આપણી સાંઢણીને છસાત ઘડીતો જ પંથ. અને ત્હમે તો કવિ પણ હશે, તો કોઇ મહાકાવ્યમાં આખો સર્ગ રચી શકો એવી ખુશગાદ જોવી જ જોઇએ.

ખુદાવંદ સુલતાન આપણા આર્ય રાજવીઓની ઉમદા રીતે જ શિકાર ખેલે છે. વિકરાલ લોહીતરસ્યાં અલ્પમસ્ત પ્રાણીને ઘેરતા નથી. ગાળા કે અસ્ત્ર ફેંકીને આઘેથી મારવું ય ખુદને પસંદ નથી. અને કપટની તો વાત જ નહીં. વાઘ, દીપડા, ગેંડા, હાથી, મહિષ, સુવર, વનરાજ, સૌને મેદાન પડવા દેવાં, સૌને ઝપટ અજમાવવા દેવી, પૂર જોશમાં આવી મરણિયું અને ત્યારે જ તેને જીતવા કે મારવામાં સાચી ફતેહ છે, એવો એમનો ટેકીલો શિકારધર્મ.

ખા૦

જિયો ખુદાવંદ સુલતાન જિયો. આપ જેવાં દેશનાં નૂર એમને સેવે છે, તે કેવલ સ્વાર્થ બુદ્ધિએ હોય જ નહીં.

ન્યા૦

વાદ, બારોટ, રજવાડાનાં જુની ઢપના માણસો જેવા ત્દમે નથી. લ્યો દવે વિગત કહું.

ખા૦

જી.

ન્યા૦

મળસકે દીપડાનું બચ્ચું અચાનક મળી ગયું તેને પાળેલા દીપડાના ચારઠમાં રાખ્યું હતું, બે પાસે બે દીપડાની વચ્ચે. શિકાર નજેવો મળેલો તે અમે મધ્યાહ્ને ધીરેધીરે પાછા વળતા હતા. બચ્ચાની માદર એવી છૂપાતીલપાતી પાછળ આવેલી કે ચારઠમાંના દીપડાઓને પણ તેની ગમ રહી નહીં. ગીચ ઝાડીમાંથી સૌ નીકળતાંતા, ત્યાં એ છેક પાસે આવી ગયેલી, અને ખુદલું મેદાન દેખાતાં તો એક છલંગે પડી ચારઠ ઉપર. એક પંજે ગાડીતના અને બીજો પંજે એક રખવાળના રામ રમી ગયા. બીજા રખવાળે ભાલો માર્યો તે અછડતો જ વાગ્યો. એક દીપડાએ થપાટ મારી પણ તે તો ઘા કરતાં આવડારના જેવી, અને બીજો ઘા થાય તે પહેલાં તો એણે પાછી ફાળ મારી, આગળ, અને આવી પડી ખુદ સુલતાન સાહેબ ઉપર.

ખા૦

ગજબ !

ન્યા૦

એક પંઝો પાધ ઉપર, ખીજે વાંસે લટકતી ઢાલ ઉપર, પાછલા પગના બે પંઝા પેસી ગયા ઘોડાની પીઠમાં. ઘોડો ઝાડ થઇને પડ્યો પડખાબર, તેસાથે સુન્નતાન અને દીપડી પણ પડ્યાં, અને ખુદાવંદનો જમણો હાથ આવી ગયો ઘોડા તળે. દીપડીનો પણ એક પગ દબાયો, એટલે બેઠી થઇ જઇને વળી ધા કરવાને એણે પંઝા ઊગામ્યા સ્તો. ત્યાં તો બેઠો થવા તરફડતા ઘોડાનો એક દાખડો ધડિંગ ચોંટ્યો એની છાતીમાં અને એ પડી પુંછડા તર્ફ.

ખા૦

પછી પછી ?

ન્યા૦

લાત એવી કારમી વાગેલી કે માણસની કાયા હોત તો ભાંગીને ફંસાઇ પડત, પણ આતો પોલાદી હાડ. કાણમાં જ એ તો ઊઠવા ગઇ, પણ તે જ વેળા આવી ગઇ આપણા કેસરીસિંહજીના ફાંસામાં.

ખા૦

શી રીતે ?

ન્યા૦

ઘોડાના ખડિયામાં ઝીણી ગુંથેલી રાશનું ગુંછળું રાખવાનો આપણો રિવાજ છે, જાણો છો ને. ખુદાવંદ તર્ફ અમે બે ચાર ઘસ્યા તલવાર ભાલું કટાર.જે આવ્યું તે ઊગામતા, પણ ત્યાં તો કેસરીસિંહજી ગાળ્યા, “મારશો મા, જીવતી ઝાલું છું !” અને એમની રાશનો ફાસો આવીને પડ્યો ઊછળતી ચિત્તણના ગળામાં. સાથે એક પંઝો પણ સપડાઇ ગયો. અને ગાંઠ બેસતાં તો એ બેહોશ થઇ ગઇ. સૌ ખુદાવંદ તર્ફ વળ્યા, ત્યાં ઘોડાનો શ્વાસ આવી થાકેલો, ડોક એણે ખુદનાં બોળામાં નાખી દીધેલી, અને નવલખ વસતીના ઘણી પોતાના પાટવી ઘોડાના મ્હારાને રૂમાલ વડે હળવે હળવે પંપાળતા હતા.

આ૦

વાહ, અશ્વપ્રેમ વાહ !

ન્યા૦

ઘોડે છેલ્લો શ્વાસ છોડ્યો એટલે તેને સાચવીને ભોંચે મુકતા મુલતાન કહે, “લાત લગાવી તે પળે જ છાતી તૂટ ગઇ. મહારા દોસ્તે આખિર ઘડીનું કુલકુલાં કુવત રેડીને મહને ઉગાર્યો.” પછી પોતે કેસરીસિંહજી કને પધાર્યા, ત્યાં એમણે ગાંઠને જરા દીલી મુકી બીજે પંજો તેમાં જકડી લીધો હતો, અને રાક્ષના બીજા છેડા વડે પાછલા પગને બાંધતા હતા. ચિત્તણ પડી પડી હાંફતી હતી.

બીજે ઘોડે સવાર થતાં જ હઝૂરશ્રીએ ફરમાવ્યું, “અમારા અંગરક્ષકોની સરદારી કેસરીસિંહજીને સોંપું છું.” અને પોતાનો સોનાનો તોડો ત્યાં જ એમને ખેરાવી દીધો. વિશેષ ધનામ રંગપંચમીના દરબારમાં જાહેર થશે.

(પુરોહિતને આવતા જોઇ) જુવો આરોટ, પિતાજી પૂજાસેવામાંથી જાડયા અને મહને યાદ કરે છે. (જિભો થઇ આ૦ સાથે લાથ મેળવતાં) દિવાનજી પાસે હમણાં જ પધારશો કે સાયંકાળે? સાયંકાળના મંડળમાં પધારો તો તેજુભાને તેડતા આવશે, અને ત્હમારી કવિત્વશક્તિનો લાભ પણ સૌ મંડળ મેળવવા આતુર હશે. હા, તેજુભાને નોકરી તો મળી જ જાણો. એમના લાયકની જોઇએ તેથી કદાચ જરા વાર લાગે.

આ૦

જી, સાયંકાળે કેસરીસિંહજી ય પધારતા હશે ?

ન્યા૦

ના, એમની કામગીરી હવે આખી રાતની એટલે એઓ તો અત્યારે કે અધ્યાહ્ને આવી જાય છે, ઘણુંખરું રોજ. બપોરે પણ ના આવી શકે તો હું જ એમને ત્યાં જાઉં અને લશ્કરી યોગાનમાં અમે જોડે લાજર થઇએ એવો અમારો દસ્તૂર છે.

ખા.૦

હું, હું અને તેજુભા આજ સાયંકાળે જ આવીશું. અમે હજી લીમસિંહજી કે કેસરીસિંહજીને નથી મળી શક્યા.

ન્યા.૦

તે ?

ખા.૦

અમે એમને મળિયે તે પહેલાં આપ અમારી વાત એમની આગળ કહાડશે તો એમને ઓછું આવશે.

ન્યા.૦

હાં, હાં, એ તો રજપૂત બિરાદરોના ટેક, એક બીજીથી જુદામ જરાય નહીં, તો બી એકમેકના અહસાન તળે આવવું જ નહીં, એમ જ ને, બારોટ ?

ખા.૦

એવું જ. લ્યો રામરામ.

ન્યા.૦

રામરામ બારોટ. બેફિકર રહેશે. લીમસિંહજીને અને કેસરીસિંહજીને ત્હમરી વાત ત્હમને ફાવે ત્યારે ત્હમે જ કહેજો. આજ સાયંકાળે જરૂર બંને પધારજો.

(બંને છૂટા પડી જુદીજુદી દિશાએ ચાલ્યા જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો : માઝમ રાત.

સ્થળ : સુલતાનના એકદંડી શયનગૃહની અગાસી. પૂર્વ અને ઉત્તરની દિવાલો કોટની જ દિવાલો છે. દક્ષિણ અને પશ્ચિમ બાજુએ વિશાળ અગાસી છે, તે વચ્ચે શયનગૃહની બીજી બે દિવાલો કોટના જોટલી જ નહીં છે. અને ખૂણા આગળ પણ પશ્ચિમની દિવાલના એસારમાં બાર સાંકડાં પગથિયાંથી અંદર જવાય એવું જોયું શયનગૃહ છે. એટલે શયનગૃહની પશ્ચિમદક્ષિણ અગાસીમાં પડતી નળીઓ શયનગૃહની સપાટીથી માફકસર જ જોયી પણ અગાસીની સપાટીથી સારી પેઠે જોયી છે. દરેક નળી આખી અંદર ઊઘડે એવી છે. પ્રવેશનું સ્થલ આ શયનગૃહમાંની પશ્ચિમ તર્ફની અગાસી. પ્રવેશ શરૂ થાય છે ત્યારે એ અગાસીમાં પડતી નળીઓ પાછળ મલમલના પડદા પાડેલા છે.

સમય : પૂર્ણિમાની મન્ધરાત્રિ અને તે પછીનો.

મુખ્ય પાત્રો : કેસરીસિંહજી, તેજુલા; પછી નળીમાં અને આખરે અગાસીમાં બેગમ.

(કેં ખૂણા આગળ ઊભો છે. બીજે રક્ષક, એનો સાથી, પશ્ચિમ અગાસીમાં પગથિયાંની બીજી બાજુએ જરા આંધે ઊભો છે. કેં નું મુખ શયનગૃહ તર્ફ, ઘેરા પર હાથ રાખી ઊભેલા સાથીનું, નીચેના વિશાળ યોગાન જેવા એક તર્ફ છે. સાથી નીચે સિપાહોનાં ટોળાંની હીલચાલો વગરે જોઈ રહ્યો છે. બંને શસ્ત્રાસ્ત્રથી સુસજ્જ છે.)

સાથી૦

સરદાર સાહેબ, જુવો પેલો આમ આવતો જણાય છે તે જ ઉપર આવશે. કોઈ ઓળખીતો નથી લાગતો. બક્ષીજીએ છેક નવો માણસ કેમ મોકલ્યો હશે ?

કેસરી૦

(સાંભળતો નથી. ચોંક તર્ફ નજર નથી. અગાસી દિવાલો અને આકાશની અનુપમ ચાંદની જ જોઈ રહ્યો છે. થોડી વારે ધીમે સ્વરે સ્વગત)

અહો, પ્રાચીન કવિનું આ સોળે કલા ખીલેલી પ્રૌઢા ચાંદનીનું
વર્ણન કેવું આભાદ!—

પદ

(રાગ માલકોસ)*

શશીકિરણ આ ગણી પય, નિર્નંગ ચાટે ખિડાલ,+
ગણી ખિસ, ચહે જ લક્ષ ગજ વૃક્ષશાખાન્તરાલ;
શશીકિરણ માણવા યુગલ જૈ અગાસી સુતાં,
ભુલે રમતમત્ત તે કિરણ—ચાદરે નમ્રતા;
અહો તુજ સુધા, ઘટેન્દુ, ભુવને અજગ્ય રેલતી !
ધરા તરૂં પશુ મનુ સકલ દૂખવી મ્હાલતી !

સાથી૦

(સ્વગત) આ તો શું ય જાણે ગણગણે છે. શિકારમાં અનુપમ,
શસ્ત્રાસ્ત્રની પરખમાં એકા, તે આ પળે શું ય ઉડાઉડા ઊતરી ગયા
લાગે છે ! આ તર્ફ જોતા પણ નથી. (મોટેથી) કેસરીસિંહજી,
મ્હારી બદલીમાં ન્યારેલાવજી મોકલવાના હતા તે રક્ષક આ સીડી
ચઢે. તદ્દન નવો માણસ જણાય છે. આપ જુવો તો !

કેસરી૦

કેમ ત્હમારો સમય થઇ ગયો ?

* પદ = ગય, એમાં સંગીતાનુકૂલ ઉચ્ચારણ જ કરવાનું હોય જે
જુદાજુદા ગાનાર પોતપોતાને ફાવે તેમ કરે, એટલે લઘુગુરુ ચિહ્ન (ઉ. ત.
આ. પદમાં પશુ મનુ) મુકવાં નકામાં ગણું ધ્રું. વળી એક જાણ એક
રાગમાં બેસાડે ખીન્ત ખીન્તમાં, એટલે પદો માંડે આપેલાં રાગનાં નામ સૂચના
રૂપ જ ગણવાં.

+ નિજ + અગ = નિન્નગ. ખિસ = કમલપોયણાની નાળનો ગર્ભભાગ,
હાથીઓને કદલીગર્ભથી પણ વધારે ભાવે છે. અન્તરાલ = શાખાઓ વચ્ચેનો
ગાળો. રમત = સુરત. ઘટેન્દુ = પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર.

સાથી૦

જી, એક વાગી ગયો, હવે તો બે વાગશે. (“ તેજુભા ” અગા-
સીમાં દાખલ થતાં) મ્હારે બદલે આપના નવા સાથી આ આવ્યા.

કેસરી૦

કોણે મોકલ્યા ? આજ રાતનો ગુપ્તમંત્ર કહો જોઈએ.
(તે૦ સાથીને જ કાનમાં કહે છે એટલે)

સાથી૦

જી, ન્યારેલાલજીએ આજ હોળીની રાત તથા ખીજો કોઈ ન
મળતાં ખાસ આમને મોકલ્યા છે. આજનો ગુપ્તમંત્ર પણ મ્હને
બરાબર કહ્યો. (લશ્કરી સલામ કરે છે.)

કેસરી૦

(સલામ ઝીલી) ભલે ત્હમે સિધાવો. અને (નવા સાથીને)
ત્હમે નવા જ જણાવ છો, નવા અને છેક જુવાન. પાસે આવો.
ત્હમારું નામ ?

તે૦

(એક જ ડગલું નજીક ભરીને લશ્કરી સલામ કરતો)
જી, તેજુભા.

(પાછો હઠી નત્ય છે. સાથી શસ્ત્રાસ્ત્ર બિતારી રહ્યો છે તે પોતે સજી
લેવામાં પડે છે. સાથી નત્ય છે. તેની જગ્યાએ જ તે૦ ચોકમાં જોતો બંભો
રહે છે. કે૦ પાછો પોતાના મનમાં ફૂખી નત્ય છે. નીચે ચોકમાંના સિપા-
હોના થોડા ઘોંઘાટ સંભળાય છે, તેઓ કંઈક જૂગટાની રમત રમતા હોય છે.
થોડી વારે સૌ એથી કંટાળે છે. એટલે બિચારની સૂચનાથી એક સિપાહી ગાય
છે. ખીજો અતિ મંદ સૂર જ નીકળે એમ સાથે હોલક બજાવે છે. ગાન ઉપર
અગાસીમાં સંભળાય છે.)

પદ

(રાગ કલ્યાણ)

લીલા લીલા આંખામાંલ કોયલડી.

“ કિયૂ! પિયૂ! સિયૂ!

પિયૂ! સિયૂ! કિયૂ!

સિયૂ! કિયૂ! પિયૂ! ” રટતી ઘેલડ.

છુપી લીલા આંખામાંલ કોયલડી. લીલા લીલાં

મ્હોર આમલી મહુડાં ખાતી,

ખાઇ ખાઇ મદમાતી ગાંડડ.

“ કિયૂ! પિયૂ! સિયૂ!

પિયૂ! સિયૂ! કિયૂ! રટતી ઘેલડ.

છુપી લીલા આંખામાંલ કોયલડી. લીલા લીલાં

“ કિયૂ! સિયૂ! પિયૂ! ”

અરે ઘેલી ચુપ!

પિયુ હું આવું છું, જાની ઘેલડ!

“ પિયૂ! પિયૂ! પિયૂ! ” ચુપરે ગાંડડ!

છુપી લીલા આંખામાંલ કોયલડી. લીલા લીલાં

“ પિયૂ! કિયૂ! સિયૂ! ”

આવું છું! આવું છું!

‘ કિયૂ! પિયૂ! સિયૂ! ’ રટતી ઘેલડ!

ચુપ લીલા આંખામાંલ કોયલડી. લીલા લીલાં

તે.

(ગાનથી વધુ વધુ ગમગીન થઇ જાય છે. થોડી વારે પોતે
આન ભુલી અત્યંત મંદ સ્વરે ગાય છે.)

૫૬

(રાગ આસાવરી)

આ તે કેવી ત્હમરી રીત, હર હર શંકરા !
 કોણુ ભવનાં આ ફળિયાં દુરીત, ભોળા મહારા શંકરા !
 ખાલકને કસવાં તો માઝા હોય દયાળુ ! તેની,
 દિન દિન એકેકથી વધુ નિર્દય કેમ સહેવા કહોની !

હર હર શંકરા ! આ તેં કોણુ ભવનાં
 જોડી તોડો ને જે સહેવાં, પ્રીતની કુદરત તે તો,
 જોડ છતાં જે કુદરત મીઠી,—હાય ! ઉલટું તે થકી આ તો !

હર હર શંકરા ! આ તેં કોણુ ભવનાં
 કાચલ દુહકે, પુલ ફલ મહેકે, ચાંદની ચોગમ ચળકે,
 રંગ ઉડાવત, હોરી ગમ્મવત, ભર જોખનિયાં ઉમળકે—

હર હર શંકરા ! આ તેં કોણુ ભવનાં

[ખેભાનીમાં જ બેસી નય છ. પ્રથમથી કેન્ને ગાન મોહક લાગ્યું.
 બીજી કડીથી તે ધ્યાન દઇ સાંભળવા લાગ્યા. પૂરું થતાં જ તે પાસે આવ્યા,
 ખેલી કડી દરમિયાન જ જળીમાં જોગમ આવીને ઊભાં હતાં તેની ખેમાંથી
 એકેને ખબર પડી નહીં.]

કેસરી

(છેક પાસે આવીને) તેજુભા, એ શું ગાયું. ફરી ગાવ
 જોઈએ ! (જવાબ મળતો નથી.)

(મોટેથી, સરદાર હુકમ કરતો હોય એમ, પણ ખભે હાથ
 મુકીને) તેજુભા, ઊઠો જોઈ !

(તેં ઊભા થાય છે, પણ નીચું જ જોઈ રહે છે.)

કેસરી.

તેજુભા, તેજુભા, ત્હમને શું થાય છે? ઊંચું જુવો. (ઓળખાણ પડતાં) અરે ! આ તો રાણી તેજબાનાં—

તે.

(ઝટ બોલી નાખતો) ભાઈ, ઠાકોર, હું છું રાણી તેજબાનાં. ન્હાનેરો ભાઈ, ખીજો વ્હેમ ખાશો મા.

કેસરી.

(આંખે આંખ વીંધતો) ખ રું જ તો : આ સ મ યે, આ થા ન કે, આ ક ર્ત વ્ય ભો મ માં એ જ સ ત્ય છે, એને વળગવામાં જ ધર્મરક્ષા છે.

બેગમ

(સ્વગત) ઓતેરી, ન્યારેલાલનો શક ખરો જણાય છે: કંઈથી શક નય, ચીઝની મકસદથી એ વધે, ઓર કેસરીસિંહજીના ભારી ભારી લજ્જથી ખાતરી થાય એવું કંઈક છે. જે હો તે અજબ કિસ્સો હોવો જોઈએ. ચલો જી, અગાસીની રહેલ કરિયે.

[વડારણને નિશાની કરે છે, તે જાણી ખાલી નાખી અદરથી નીસરણી ઉતારે છે. કેં આગળ બોલવા નય છે:—“ પાણુ ત્હમે અહીં ક્યાંથી, આત્રા ક્યારે?” એટલું બોલે પાણુ છે: ત્યાં તેં નીસરણી તર્ફ ધ્યાન ખેંચી એને વધુ બોલતો અટકાવે છે. બંને નીસરણી આગળ આવી અદબથી ઊભા રહ છે. બેગમના હાથમાં હાથીદાંતનો નકશી વીંઝો છે. બેગમને ઊતરતી વેળા બંને અચંબો તો પામે છે, પણ એ છેલ્લે પગથિયે આવતાં બે થ નીચા વળી નમે છે. બેગમ કેં સામે જોઈ પછી જરા નીચા તેડને ખભે હાથ દઈ અગાસીમાં આવે છે.]

તેજુભા, ત્હમે અમારા નવા રક્ષક તેજુભા ખરું ને ? (તેં ફરી કુરનસ બળવે છે, બોલતો નથી.)

કેસરીસિંહજી, ત્હમે અમારા રક્ષકોના સરદાર. આ નવા રક્ષક, અમે એમને જ મોંએ સાંભળ્યું તેમ, રાણી તેજબા સાહેબના ન્હાના ભાઈ તેજુભા ખરું ને ? લેકિન, જરા સખૂર. ત્હમારી ધર્મરક્ષાની ટેક ખૂદી નથી પાડવી. જેમ એ ત્હમારી ટેક સતેજ તેમ સુલતાન સાહેબની ત્હમારી નોકરી ઓર ઉમદા. તેજબા કોટવાલ સાહેબ લીમ-સિંહજીના રાણીજી છે તે જ હોય, ઓર એમને એક છોટાં બહેન છે તેમ ત્હમારી ઉંમરના ભાઈ બી હોય, તો તે આજ તક આ સુલતાનીમાં ઉંચે દરજ્જે ના હોય એમ બને જ નહીં. લીમસિંહજી તો અમારા બાહોશ કોટવાલ, એથી પણ ઉંચા દરજ્જાને લાયક. પણ બેગમ ત્હમને નથી પૂછતી, તેજુભા, સરદાર સાહેબના સુખન ફેરવીને ત્હમે બોલ્યા તે મેં કાનોકાન સાંભળ્યું છે. બોલો કેસરીસિંહજી !

કેસરી.

શું બોલું, ખુદાવંદ ? ધસમ જાતે હાજર છે; ન્યારેલાલજીએ બદલીમાં મોકલેલ છે : (ચોકને દરવાજે સિપાઈ ઘંટમાં બે વાગ્યાના બે ટકોરા વગાડે છે તેનું ઘેરું ગર્જન પૂરું થતાં) મગર આ ઘડિયાળની સાક્ષીએ ત્રીજી વાત એ કહું છું, જે આ ચહેરો કાંઈક ઓળખું છું, પૂરેપૂરો નહીં.

બે.

(સરિમત) ખૂબ ખૂબ કરી, કેસરીસિંહજી ! સાચાબોલા રજ-પૂત તમ જેવા જ હજો. તેજુભા, હું પણ ચહેરામાં તેજબાને મળતાપણું જોઈ રહી છું. લેકિન (પંખાથી રહેજ અડકીને) આ મૂછના દોરા કરતાં આ ચોટલો જોવાના મ્હને કોડ છે.

[તેં પગે ખડવા નય છે ત્યાં બેગમ તેને ભેટી તેનું માથું પોતાને ખભે મુકી દે છે. તેં રોઈ પરે છે, બેગમને વાંસે આંસુની ધારા વહે છે. બેગમ વાંસો પંખાએ છે. વડારણ ઉપરથી રૂમાલ સરકાવે છે તે કેં લઈ બેગમને આપે છે. બેગમ આંસુ લૂછે છે અને વડારણને હુકમ કરે છે—]

ન્યારેલાલની ચિઠ્ઠી અને શમેદાની લાવ.

[વડારણુ દાવીને બેગમની ઇશારતથી ચિઠ્ઠી કેળે આપી ખાસે બત્તી ધરે છે.]

કેસરી

(વાંચે છે.) “.....ચદ રાજ ઉપર ખંભાતના બાતમીદારે કાઠ તેજુભા ડાકેર વિશે લખેલું કે તેઓ અહીં માતી વગેરે વેચવા આવવા નીકળ્યા છે, સાથે બારોટ સારા કવિ છે, મહુને મળવાના છે, અને કોટવાલ સાહેબ ભીમસિંહજીના સાળા થાય છે; ઘાડાં બેલવવાનો જળખો શોખ છે, પાંચ સાત ખરીદવાને પસંદ પણ કર્યા છે.

ભીમસિંહજીના સાળા એ બાતમી વિચિત્ર લાગી. કુલીન રજપૂત સરદાર સોદાગરી કરે એની પણ નવાઈ લાગી. પછી મહુને બારોટ મળ્યા. એ કે તેજુભા હજી ભીમસિંહજી કે કેસરીસિંહજીને મળ્યા જ નથી. તેજુભા પણ અત્યારે મહુને મળ્યા છે. ખંભાત નગરશેઠ અને મુ. દિવાનજીની એમના વિશે ભલામણો લાગ્યા છે તે ઇતબાર રાખવા લાયક માણસને માટે હોય એવી અને ખુદ દસ્કતની, મતલબ એમના લાયકની સિંપાહગરી લેખ તાબેદારે તેજુભાને રક્ષકની નોકરી કહી અને કાલે મધરાત પછી બદલીમાં જઈ એક-દમ દાખલ થઈ જવા પૂછ્યું, તેની એમણે ખુશીથી હા પાડી છે. કેસરીસિંહજીને એટલું જ જણાવ્યું છે જે તેજુભા નામે એક ઉમદા રજપૂત રક્ષકદલમાં વર્ધ્યા છે.

તે તાબેદારની અર્જ છે જે આપ જરા વાંચે. આપ નામદારને આમ ચેતવવાનો સબબ કે તાબેદારને શક છે અને નથી. તેજુભાનો મૂછનો દોરો જરા વહેમ ઉપજાવે છે: એટલું જ. લેકિન આપ રજ પણ ફિકર ન કરશો. દંગા કે કાંઈ દુશ્મનને ખેચ છે જ નહીં. કદીક કૌટુંબિક કે રજપૂતવટનો ભેદ જ હશે. જે હશે તે સુલતાન સાહેબના બુલંદ કિસ્મને આપોઆપ ખુલી જશે. ચાર રાજ ઉપર રાણીજી તેજુભા સાહેબને તાબડોતાબ તેડવા સાંઠાળીસ્વાર ગયા છે, તે સાથે દિવસે તે ખમરૂસ આવી જશે.

દિદવી ન્યારેલાલ.

તે.

બેગમ સાહેબા, આપનાં છોરુ છીએ. ઠાકોરનો વિયોગ સહી ન શકી એ મ્હારો ગુનાહ; ખંભાત લગી આવી તો ઠાકોરનાં દર્શન પણ કરતી જાઉં એ હોંસ ન્હારી તકસીર; અને દર્શન થતાં તો—થું કહું! આપ જાણતાં જ હશે ને, જે પુરુષ પોતાના જિગરનો સ્વામી પણ સ્ત્રી તો પોતાની ઊર્મિની ગુલામ.

એ.

બેટી, બેટી, તેરી ખાત હીક હય, સચ્ચ બી હય, લેકિન રાજ-નીતિ બડી કડક અને નીચ છે. ત્હમારા જેવી ઇશકમેલી રૂપવતીના બોલને પણ એ તો કસવાની જ. લીમસિંહજી ત્હમારા બનેવી, કેસરીસિંહજીનાં ત્હમે રાણી, એટલી વાત સાફ. પણ ત્હમારા ખીજ બોલ સ્ત્રીજિગરના બોલ છે, સતવાદી રજપૂતના બોલ નથી. ખંભાતમાં તેજુલાને વેશે ફર્યા, ત્હમે સોદાગરી કરી, ત્હમે સિપાહગરીની નોકરી શોધી મેળવી, હ્યાં કે જ્યાં જરા ખી બેઠ કે પડે. નભે નહીં ત્યાં લગી ધસી આવવાનું ત્હમારું સાહસ, એ બધી લકીકતનો ખુલાસો લજી કરો ત્યારે.

કે.

બેગમ સાહેબ, રાણીએ અતિ સાહસ કર્યું છે, કેટલું બધું તેની એમને બ્રાન્તિ પણ નથી. બેશક એ ઊર્મિની અસહ્ય તાણમાં તણાઈને જ અહીં લગી ચ્હડી આવ્યાં. રાણી, ત્હમારું આ ડગલું એવે! ભારે ગુનાહ છે કે તેનું નિવારણ પૂરેપૂરા એકરાર વગર થવાનું નહીં. દસ્તાવેજ હારે છે? તો આપો બેગમ સાહેબાને, આપણું માવતર છે. (તેજુલા=કેસરબા કાગળ કહાડે છે એટલે) બેગમ સાહેબા, આપ તાબેદારને માફ કરશો પણ આપ બહુ રોકાયાં. સુલતાન સાહેબ જાગી જશે તો એાર નવાજૂની થશે. આ ખત જરા

જેતાં જ અમારો જે કંઈ બેઠ, તે બધોય ખુશી જશે. આ તે જુ લાને રખ જ આપો, અને આપ પણ સીધાવો.

રાણી, સહવારે ન્યારેલાલજીને બગીચે પધારજો, સુખદુઃખની વાતું ત્યાં અને ત્યારે : અત્યારે તો નોકરી ઉપર છું.

એ.

(હસતી હસતી) બહોત ખૂબ, સરદાર સાહેબ, જેવો આપનો હુકમ. તેજુભા, આપણે બીબીલોક, મિયાંજી ફરમાવે તે આપણને સંખ્યાવીશ. પણ, બેટી, ત્વમારો ઉતારો કાલથી મ્હારે ત્યાં, હું બંદોબસ્ત કરી સહવારે જ આ વડારણને બગીચે મોકલીશ તેની સાથે ધ્રુસતે આવી જજો, ચાહો તો ઘોડા ઉપર, ચાહો તો બંધપડે રથમાં.

કે.—તે.

(નીચા નમાને) આપની મેદરબાની.

(વડારણ અને બેગમ સીટી ચઢી જાય છે; કેસરબા સીટી ઊતરી જાય છે. કે. એકલો અગાસીમાં પહેરો ભરે છે. પણ પ્રવેશ શરુ થયો ત્યારની બની બ્હાનિ ક્યાંય બીટી બઢે છે.)

૫ ૬ ૭

પ્રવેશ પ મો : રંગપંચમીનો દરબાર.

સ્થલ : દિવાને ખાસ. વચ્ચે ત્રણ ઉપર જમણી બાજુએ સુલતાન, ઠાળી બાજુએ ખેગમ. સુલતાનની જમણી બાજુએ ગાલીયા ઉપર દિવાનજી સેનાપતિ કાજી તોપસરદાર બક્ષી ગજપતિ દળવી નગરકાઠવાલ જકાતઅધિકારી રક્ષકસરદાર નગરશેઠ વગેરે મિસલસર જે હારમાં મોટા અમલદારો સરદારો વગેરે; ખેગમની ઠાળી બાજુએ ગાલીયા ઉપર સીસમની નકસીદાર કેપે મહેલી જાળી પાછળ અને જોઈ તરેહ તરેહવાર કામદાનીની ચાદરોથી અવગુણિત, અમલદારો અને સરદારો કાઠિપતિઓ અને લખશરીઓનાં ઘરનાં ખેરાં પણ મિસલસર જે હારમાં. સૌ કાંમતી અલંકારો વડે ઝળહળતાં. તેમાં ખેગમ પાસે તેજબા અને કેસરબા. આ સર્વ ગાડવણ દિવાને ખાસના ઉપલા અર્ધમાં. નીચલા અર્ધમાં નગર લોકમાંથી અને બહારના આવંલામાંથી ખારાટ આદિ મળ, ધજ્જન મળેલાં તેટલા જ. ત્રણ પાછળ અને દરેક દરવાજે સિપાહો અને જુદી જુદી એવાઓ માટેનાં માણસો.

અમય : ફાગણ વદ પંચમી એક પ્રાદર દિવસ ચંદ્રતા. મુખ્ય પાત્રો : સુલતાન, ન્યારિલાલ, ખારાટ.

સુલતાન

(પડદો ઉપડતા) હવે મોટામાં મોટું અને મીઠામાં મીઠું કામઃ જોને માટે આ દરબાર ખાસ યાદગાર બનશે : ઉમદા રાજપૂતાઈની લોકધણીને હાથે બની શકે એવી નાચીજ કદર કરવાનું. દિવાનજી ચલાવો એ પ્રકરણ.

ન્યા.

(દિવાનજીની ઇશારત ઉપરથી ડાહી કુરનસ લરી)-ખુદાવંદના હુકમથી અને દિવાનજીની ફર્માયિશથી, -આ દરબારમાં આપ સૌ હાકેમો અને લોકગણને રોશન થાય જે રક્ષકદલસરદાર ઠાકોર કેસરીસિંહજીની અહલુત સમયસૂચકતા અને શસ્ત્રાત્મક શક્તિથી શિકારમાં નેકનામ ખુદાવંદ સાહેબને માથેથી ધાન ટળી

અને વિકરાલ ચિત્તાણુ જીવતી પદ્માષ્ટ ગધ એ પરાક્રમ જગજાહેર છે. તથા એ બનાવને દિવસે જ જાહેર થયું હતું જે આવી મોટી સેવાની ઘટતી કદર આજના દરબારમાં થશે. આ નવલખ સલ્તનતની રૈયત રજપૂત જવાંમદીની પૂજક છે, અને આવો ખુદ ધરાદો જાહેર થતાં આજ નવા ફરમાન છૂટશે તેની રાહ સૌ એકીટસે જોઈ રહ્યા છે. દરમિયાન તે સુલતાનોના સુલતાન જગન્નિયંતાની કૃપાથી સરદાર કેસરીસિંહજીના ભાગ્યેદયના બીજા કિરણોએ પણ એક સામટો ધસારો કર્યો છે. એમના દાદા અને એમના વડીલ ઉદાર અને અમીરી ઠાકોરો હતા. એમની શમશેર પાંધેલી જ રહી એટલે મોટા ખાનદાનને માથે વખતોવખત પડતા મોટા ખર્ચ એમને જમીનો વટાવી વટાવીને વેતરવા પડ્યા હતા. કેસરીસિંહજી ઘણી થયા ત્યારે ઠકરાત અર્ધથી જે ઝોછી થઈ ગઈ હતી. એ વખતે એમણે જુવાનીમાં પગ જ માંડ્યો હતો. તથાપિ એમણે પાકો ઠરાવ કર્યો:—ઠકરાતની આબાદી અવ્વલ: જોખનમુખ પણ દુઃખમ. અને એ કપરો કાયદો એ સાચા ક્ષત્રિયે આજ લગી પાળ્યો છે, અને ચાર વર્ષમાં જ પોતાની લગ-લગ બધી ઠકરાત પાછી ખરીદી લીધી છે. વળી એ પોતે તો આજ ત્રણ વર્ષ કરતાં વધુ મુદતથી અહીંની મોટી નોકરી બજાવે છે, એટલે એમની ફરજિયાત ગેરહાજરી દરમિયાન ઠકરાતની દેખરેખ અને ફેળવણી એમનાં રાણી કેસરબાએ એમના જેટલી કે કદાર ચાર ચંદા જ્યાદા હોશિયારી અને દૂરઅંદેશીથી કરેલી છે, તેની દરેક વિગત જાણવા જેવી છે. પરંતુ હજુરશ્રીને એટલી ધુરસત હોય નહીં માટે ટુંકમાં જ કહીશ, જે આ બેના જુગતેજુગતાં જોડાને કબ્જે ઠકરાત આવી ત્યારથી એમની પોતાની તીજેરીમાં જ નહીં એમની રૈયતમાં પણ, લગલગ ઘેરેઘેર સોનાના મેલ વર્ષ્યા છે. જે જે ચીજ ઉપર આ વિશુદ્ધ શત્રિય ક્ષત્રિયાણીની પાક નજર પડી તે દરેક દૂઝતી બની ગઈ છે. એક દાખલો ખસ થશે. સોને માલમ છે કે આજ બેઅદી વર્ષથી આપણા મુલકમાં થતી તલવારો અને કટારો

એટલી વખણાય છે કે તેમનો ઉપાડ દોસ્ત દૌલતોમાં મોટી સંખ્યામાં થતો જાય છે. ઝરનું આ નવું ઝરણુ આ મુલકમાં વળ્યું છે, તેના વાળનાર એક જ ધણી છે. અહીં પગ મુકતાં ઠાકોર કેસરીસિંહજીએ જોઈ લીધું કે તલવારો કટારો વગેરેનાં પાણીનો ખરો પારખ અહીં કોઈ હતો નહીં, પોતે પારખ બન્યા. ઉત્તમ નંગો ઉપર પોતાની મ્હોર કોતરવા લાગ્યા અને એવા નંગની સવાઈ કોમત ઠરાવી. આજે એ કોમતે એ મ્હોરવાળાં નંગ મળે ત્યાંલગી બીજને કોઈ સિંપાલખચ્ચો અડતો પણ નથી. ઠાકોરની ચપલ બુદ્ધિએ ન્હાનપણથી જ જોઈ લીધેલું કે રાજપૂતાઈ શમશેર બદાદૂરીથી જીતતી અને પંકાતી, ત્યારે પણ એ શમશેરોની તેજ ધારની પાછળ વધારે સતેજ ધારવાળી રજપૂતોની બુદ્ધિ હતી. અને એ સતેજ બુદ્ધિ કેળવી કેળવીને એઓ તેને રાજપૂતાઈને ઉપયોગી એક પછી એક બાબતોને લગાડતા જ જાય છે. અત્યારે એઓ ન્હાની ન્હાની તોપોને દાળવાની કલાને ખીલવવા પાછળ લાગી પડ્યા છે. ભોંયભાદાંની ઉસ્તુવારીમાં એકકા; ઘોડા અને ગૌગાયત્રી ઉછેર અને કેળવણીમાં એકકા; શસ્ત્રાસ્ત્રની પરીક્ષા અને બનાવટની કલાઓ કેસરીસિંહજી એક ઉપર એક શીખતા અને ખીલવતા જ જાય છે. અને એમનાં રાણી પહેલી બે કલાઓ ઉપરાંત વણાટ અને બાંધણીના અનેક ઊંચા કસબ એમને જાણે બચપણથી જ સિદ્ધ : વળી જે જે નવું જુવે તે તે ઝડપી લે એવી એમની ચાલાકી; તે બેસાડી લઈ એાર ખીલવે ત્યારે જ જંપે એવી એમની બાહોશી.

સૌથી વધારે તાજુબીની અને આ જોડાં માટે સૌથી વધારે માન ઉપજાવે એવી હકીકત હવે આવે છે. આ જોડાંને આગલા ભવનો શાપ હશે તેથી કે ઈશ્વર જાણે શા સમયથી એમના લક્ષ્મી માંડીને આજ લગી લગભગ ચાર વર્ષનું અત્યંત આકરું પ્રહાર્ય એમને સેવવું પડ્યું છે. એ જોડું પોતાનાં કળબળથી જ આવતી

દીવાળી લગીમાં એ આપણાં પામર ચિત્તને અસમ્ભવિત જ લાગે એવાં તપથી છૂટી જત, પરંતુ ત્યાં તો આપણાં દરિયાવ દિલનાં યોગમ સાહેબા રાણી કેસરખાનાં અનુપમ રૂપગુણ ઉપર મોહી પડ્યાં. એમણે રાણી કેસરખાને પોતાનાં બેટી ખનાવી લીધાં અને જે એક ઋણને લઈને તે ન દેવાય ત્યાં લગી તપ લંબાતું હતું, તે ઋણ જતે આપી દીધું છે. બેટાબેટીનું આવું કષ્ટતપ પોતાની તેનો અંત આણવા તાકત હોય તથાપિ એક દિવસ પણ લંબાવા દે, તે માવતર પણ શેનાં ! એટલે આ પ્રકારનાં લગ્ને અલ્પાયર્થ અને સંયોગે વિયોગ ની પોતાને જાણ થતાં જ ખુદાવંદ યોગમસાહેબે એ ઋણ જતે ચુકવી દીધું છે, અને પોતાની નેકનામીને દીપાવે એવું એક વધુ સદાયરણ તવારીખને પાને નોંધાવ્યું છે.

આ દરખારના સૌ હકિમો અને લોકગણને રોશન થાય જે આપ મારફત જગજાહેર કરવાની મહેને સોંપાયત્રી લકીકત આપને સંભળાવી દીધી છે. હવે હાકોર કેસરીસિંહજી અને એટલા જ લાયક નરવીર હાકોર ભીમસિંહજીને ખાસ શી નવાજિશ આજરોજ ખુદાવંદ સુલતાન સાહેબની મશહૂર દાનેરમંદી ફરમાવે છે, તે શ્રીમુખે સાંભળવા હું પણ આપ સૌના જેટલો જ ઇન્તિઝાર છું. આવા આવા મોટા ગુણોના લંડાર અને શુદ્ધ રાજપૂતાઈના અવતાર રૂપ હાકોર કેસરીસિંહજી અને હાકોર ભીમસિંહજી મહારાં સહભાગ્યજલે મહારા તો દિલોજન દોસ્ત છે, અને એ ખાસ કારણથી મહારી અધીરાઇ એટલી તો હદખંદાર વધી ગઇ છે, કે હવે એક હર્ફ પણ વધુ બોલવાની મહારામાં શક્તિ જ નથી. (બેસી જાય છે.)

[દરખારમાં ગળગણાટ.]

ઓપદાર

ખામોશ ! પાટનગરલોકગણ ખામોશ ! આપ દરખારમાં બિરાજો

છો ! નવલખ સલતનતના ઘણી ખુદાવંદ સુલતાન સાહેબ નેકનામ જુરુદ્દીન બગદાદી જાતે ચાર જુમ્લા કરમાવે છે. ખામોશ !

સુલ૦

(બેઠા બેઠા જ) અલ્લા હુ અકબર !

અમારી છોટીશી સલતનતના છોટામોટા હાકેમો, વળા દીન દીનને પાળતી ખોદાની રહમ માટે તલસી રહેલી અમારી પ્યારી રૈયત ! અમે તરવારિયા છિયે ને નથી. પાડોશી દૌલતો સાથે દોસ્તીની રાહે ચાલવું જ અમને પસંદ છે. કોઇ જાતે રણ મોરચો રોપી ચ્હડી આવે તો અમારા કોટકિલ્લા લાકિલ્લકર અને અમારી આ પાક તલ-વાર તેની ખુમારીને સજા કરવા તૈયાર છે જ. લેકિન અમે જાતે રણમોરચો રોપી કોઇ સામે ચ્હડી જવા નથી માગતા. મતલબ કે આ છોટી સલતનતની બદલીની બે જ રાત્ર અમે પાક ગણિયે છિયે. કોઇ ચ્હડી જ આવે તો તેને જેર કરી સજાની રાત્ર; લેકિન આડે દિવસે અને દર સાલ, કોઇ બી દૌલતની હકુમતમાં નહીં એવા નધણિયાના મુલકને આખાદ કરવાની રાત્ર. ખોદાતઆલાની મેદર છે, કે આપણી હદ્દને લાગીને ઘણી જગાએ નધણિયાતો મુલક પડેલો છે. અમે મોસમે મોસમે અમારા વક્ષદાર સિપાહમદોની જુદી જુદી ટોળાએને લઇને શિકાર ખેલિયે છિયે ઘણુંખરું આવા મુલકમાં. લેકિન આવી નવી આખાદીનો આધાર મોટા અમીરો અને રૈયત ઉપર છે. તેમની અઝ્ઝલહોશિયારી, તેમના માલખજાના, તેમની મેદ-નતખાહોશી ઓર તેમની અડગ ખામોશ વડે જ નવી આખાદી પાકે પાચે થઇ શકે, અગર જો કે તેમને રાજ્યનો ટેકો પણ જોઇએ, ખેશક.

પ્યારા દરવારિયો, આપનામાંથી આજતક કોઇને મોટા અમીર બનાવવાનો હદાવો અમને મળ્યો નથી. આજ, અલ્લા હુ અકબર,

એ મીઠો લ્હાવો લઉં છું. આપમાંના બે રાજપૂતાઈના વૂર જેવા અમારા નીવડેલા અને ખાનદાન અમીરોને મોટા અમીરો બનાવું છું. આ દેશની પુરાણી ભાષામાં એવાને સામંતો કહે છે; અમારી ઝખામાં એવાને દોહજારી પંચહજારી વગેરે કહે છે. દો હજારી એટલે ઘોડાની નોખત, હાથીની સવારી, અને પોતાના વાવટા તળે તોપખાનું કે ગજદલ સિવાય બીજી તમામ જાતની ફોજ રાખવાનો અખત્યાર: આવી બેહજાર લગીની ટુકડી બારમાસી તૈયાર રાખવાની એમની ફરજ. સાથે આપણી નવલખ સલતનતના સ્તંભ જેવા આપણા લોકપ્રિય દિવાનજી અને આપણા જંગબહાદૂર સેનાપતિને પણ એ જ દોહજારી સામંતના હોદ્દા બક્ષું છું. મતલબ કે આ દરબાર પૂરે થતાં આપણા રાજ્યના ચાર અમીરો મોટા અમીરો બનશે. સામન્ત શ્રી દિવાનજી સાહેબ, અવ્વલ દોહજારી, સામન્ત શ્રી સેનાપતિ સાહેબ, દુય્યમ દોહજારી, સામન્ત શ્રી કેસરીસિંહજી ત્રીજા દોહજારી, સામન્ત શ્રી ભીમસિંહજી ચોથા દોહજારી.

[દરબારમાં ચોતર્ફ એકદમ હર્ષના પોકાર]

ચોપદાર

(બે છડી જિંચી કરતો) ખામોશ ! પાટનગરલોકગણ ખામોશ ! આપ દરબારમાં બિરાજે છો. નવલખ સલતનતના ધણી ખુદાવંદ સુલતાન સાહેબ તૂરુદીન ખુગદાદી જાતે ચાર હર્ફ ફરમાવી રહ્યા છે. ખામોશ !

સુ૦

(બેઠા બેઠા જ) પ્યારા દરબારીઓ, આવી ફોજ અને આ સાહેબીનો મોટો બોજો એ ચાર અમીરોએ શી રીતે ઉપાડવો ? આ મોટી ફરજના પ્રમાણમાં રાજ તર્ફથી કે અમારી ખાસ તીજો-રીમાંથી એ દરેક સામન્તશ્રીને પૂરતી નવાજિશ પણ થવી જોઈએ. પાંચપંદર કેસની જગીર એમને મળવી જોઈએ.

છેલ્લા શિકારમાં જે જગાએ સામંતશ્રી કેસરીસિંહજીએ બેનમૂન રાજપૂતાઈ ઝળકાવી નામના મેળવી તેની આગળ લગભગ વીશ-પચીશ કેસ જેટલો ચોરસ મુલક નધણિયાતા જેવો પડ્યો છે. એટલા મોટા મુલકમાં પણ ગામડાં ત્રીશચાળીશથી વધારે નહીં હોય; છે તે વનેરુ લોકનાં બે સાલ એક જગાએ તો ચાર સાલ બીજી જગાએ એવાં ફરતાં ગામડાં જ હશે. વચલી પટ્ટી આઠ કેસ પ્હોળી પંદર વીશ કેસ લાંબી આજે આ દરબારના જહેરનામાથી ખાલસા કરિયે છિયે. આ ખાલસાની જમણી ડાબી બાજુએ એવી જ આઠ કેસ પ્હોળી પંદર વીશ કેસ લાંબી બે પટ્ટીઓ પડશે. તે દરેકના બે ભાગ કરી કુલ ચાર જગીરો ખનાવિયે છિયે. ખાલસાને લગતી જમણી જગીર સામંતશ્રી દિવાનજી સાહેબને અને તે પછીની સામંતશ્રી કેસરીસિંહજીને દોહઝારી હોદ્દા સાથે બક્ષિયે છિયે; ખાલસાને લગતી ડાબી જગીર સામંતશ્રી લીમસિંહજીને અને તેને લગતી સામંતશ્રી સેનાપતિ સાહેબને બક્ષિયે છિયે.

ચારે જગીરમાં કોટકિલ્લા શિકાર લશ્કર આદિ માટે સરકાર પોતાને કબ્જે કેટકેટલું રાખે, બધી ઉપજનો કેટલો ભાગ સરકાર તીજેરીએ ભરાય, વગેરે વગેરે હિંદુ રમૂતિ અને મુસ્લિમ શરીઅતના પાક કાનૂનો મુજબ નક્કી થશે. બસ. અલ્લા હુ અકબર ! આ મીઠો લ્હાવો આજ અમને મળે છે તેથી અમને અમારો સિતારો ચ્હડતીનો છે એવી ખાતરી થાય છે. લેકિન અમે કોણુ માત્ર ! આ નવલખ સલતનન ખલકના ગયબી ગુમ્બદ તળેનો રજકણુ પણ નથી. તો તેનો ધણી આપ સૌને પહાડ જેવો મહાન લાગતો હશે લેકિન તરણા જેટલો પણ નથી. અલ્લા હુ અકબર ! અલ્લા હુ અકબર !

પ્યારા દરબારીઓ, બોલો જય સામંતશ્રી દિવાનજી સાહેબનો જય ! જય સામંતશ્રી સેનાપતિ સાહેબનો જય ! જય સામંતશ્રી કેસરીસિંહજીનો જય ! જય સામંતશ્રી લીમસિંહજીનો જય !

[દરબારમાં જયઘોષ ચાલી રહે છે. થોડા વારે]

ચોપદાર

આમોશ ! આમોશ !

ખારોટ

(દિવાનજીની ઇશારતથી જિભો થઇ કુરનસ બગવી જમણો હાથ લાંબો કરી, પછી ડાબો, પછી પાછો જમણો લાંબો કરી બુલન્દ અવાજે) જય ખુદાવંદ સુલતાનનો જય ! જય ! નૂરુદ્દીન બગદાદીની પાક તલવારનો જય ! જય રાજપૂતાઇની કેદરદાનીનો જય ! જય સલ્તનતના ટકાવ અને અઢતી માટે સ્તંભો રોપતી દૂરઅંદેશીનો જય !

પદ

(રાગ શંકરા)

બ્રાહ્મણીસૂત રજપૂત હાથે ચઢ્યો, ક્ષાત્રવિદ્યા પઢ્યો પૂર ખાંતે,
શર રણજેશમાં લવઇ બેહોશ થઇ, જઇ પડ્યો ઓલિયાની જમાતેઃ
બર્ખ ખાતે તિહાં તર્ક તાતે બન્યો સુક્રિયુંમાં સુક્રી રહી લાતે,

—કવી હારતો, કર્મ, તુજ મર્મ ગાતે !

પાટવી શાહના, ગ્રાહ રણસિન્ધુના, વીંધતા સોંસરી ફોજ સામી,
મોજમાં એકદિન નૂરુદ્દિન ઓલિયો તૂરિદલસકલનો કીધ સ્વામીઃ
કીર્તિકામી પછી કારમે રણ ઢળ્યા, ફૂર થઇ નૂર રોળ્યા હરામીઃ

—કવી શી કથે કર્મગતિ ઊર્ધ્વગામી !

સેનતક્ષક બન્યો લોકરક્ષક, અહા શાહને ચક્ષુના રતનનાતે !
તનપતનવેળ છેટી ન ત્યાં હુરનમાં બેટી હૂરી શિ શાહ નૂરહાથે
તપ્ત સાથે દર્ધ ખવાબ સખતે સુતાઃ—બ્રાહ્મણીસૂત સુલતાન થાતે

—કવી શું કવે, કર્મ, તુજ મર્મ ગાતે !

ખેતીબ્હેપાર કસદાર કસબું કરે, લશકરે હાક દિનરાત ગાળે,
દાનખેરાત અતિ ધર્મમ્હઝબે, રતિ ના કસર ન્યાયચોખાઇ કાળેઃ

પ્રસરતું વિશ્રુતિ-નૂર સુલતાન, આશીષ તુઝ કવિ કવે ભૂરિ આળે,
—હે કર્મ, રચ ભાવિ જ્યૈં ભૂત સાળે !*

[સુલતાનની ઇશારતથી ચમરી ઢોળનાર સેવકની પાછળથી પોષાક, સોનં રસેલા રૂપાનો હુકો, અને વચ્ચે સોનૈય ભરેલા રૂપાના કેરખાનો મોટો થાળ જે સેવકો ઊંચકી લાવે છે. આગળ બક્ષી ન્યારેલાલ અને પાછળ આ સેવકો વચ્ચે થાળ એમ સૌ ખારોટ પાસે આવે છે. ન્યારેલાલ ખારોટને જે બાબુએ ભેટે છે. જે ગાલ ઉપર અત્તર લગાવે છે, માથે ગુલાબજલ છાંટે છે, અને પોષાક આદિના થાળને હાથ લગાડી ખારોટને આપી દે છે. ખારોટ હાથ લગાડે છે એટલે સેવકો એની પાછળ જઈને ઊભા રહે છે. ખારોટ પાછો કુરનસ બળવી ખેતી નય છે. પછી પ્રથમ સામંતશ્રી કે૦ અને બીજા સામંતશ્રી બી૦ કુરનસ બળવી, દિવાનજીને ભેટી, ખેતી નય છે. સુલતાનની છેલ્લી ઇશારત થતાં—]

ચોપદાર

પ્રુદાવંદ સુલતાન સાહેબ નવલખ સલતનત ધણી નૂરુદ્દીન
બગદાદીનો રંગપંચમીનો દરબાર બરખાસ્ત. આસ્તે કદમ મુલાકાતસે
કદમ દોસ્તીસે કદમ નેકીસે કદમ નિધા રખો મેદરખાન સલામ !

૫ ૮ હો

* અર્થ=વર્ષ. તાતુ=તિક્ષણ, બલિષ્ઠ.

આહ=મકર. તૂરિ=ધારાં. કીર્તિકામી=કીર્તિની જ પ્રાપ્તિવાળા.

તક્કક=ધડનાર, સુધારનાર, સરજનહાર. નાતો: અત્યંત પ્રીતિ, દિલો-બળનીનો સંબંધ. હુસ્ન=ખૂબસુરતી. હૂરી=અપ્સરા, સુરલોકની સદાજેબ-નવની સ્ત્રી. ખવાબ=નાદ.

દાન ખેરાત અતિ, ધર્મમહાજમે રતિ,—એમ પણ પક્તિ લેવાય. ધર્મ-મહાજમ=હિંદુમુસ્લીમ તમામ ધર્મો અને પંથો. વિશ્રુતિ=કીર્તિ. નૂર શબ્દ વિશ્રુતિ સાથે અને હે નૂર સુલતાન, એમ બેવડો લેવો. તુઝ=તહને (તુજ નહીં). ભૂરિ=મહાભાટી. સાળે=ઓરદીપી ઊઠે.

બીજી કડીમાં કારમું રણ કારણ કે પોતાની સેનામાં જ ફાટકુટ : નૂરુદ્દીને એ બંટખોર બેઠમની આદિ હરામીઓને તો ફર થઈને વીણી વીણીને મારેલા.

